C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

३८९

पाठ्यपुस्तक

आरक्षित

वेदान्त आं.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathman

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES. No. 384.

353(3)

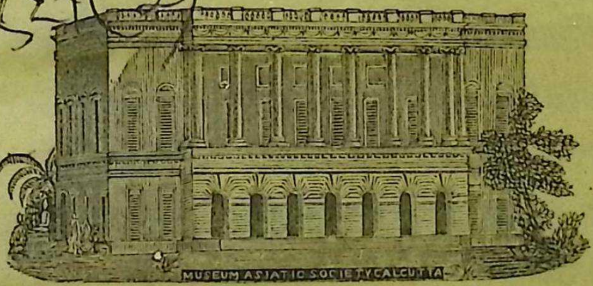

भामती

नाम

ब्रह्मसूत्रीयशाङ्करभाष्यटीका, श्रीवाचस्पतिमिश्र-विरचिता ।

BHÁMATÍ,

A GLOSS ON ŚANKARA ÁCHÁRYA'S COMMENTARY ON THE BRAHMA SÚTRAS.

BY VÁCHASPATI MIŚRA.

EDITED BY PANDIT BÁLA ŚÁSTRÍ,

PROFESSOR OF HINDU LAW, BENARES SANSKRIT COLLEGE.

FASCICULUS V.

Benares:

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1877.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:

3847(3)

epal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

पादानत्वात्तदधिष्ठानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव शु- क्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यम् ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्येनैव व्यभिचार,स्तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेद- प्रसङ्गा,त्सर्वत्रास्य सुलभत्वात् । न चासाध्य,मत्रापि चेत- नाधिष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । साध्यपक्षेत्युपलक्षणं सपक्षनिक्षि- प्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननूपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्र- वृत्तिर्दर्शिता । इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रवृत्तिः प्रतिपा- द्यतइति कुतो न विरोध इत्यत आह । "उपसंहारद- र्शनादि"ति । स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमार्थत इत्यर्थः ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चान- पेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि सांख्यानामपि विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं साम्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्येशते, किं तु प्रधानमेव स्वकार्ये प्रवर्तमानमधर्मप्रतिबद्धं सन्न सुखमयीं सृष्टिं कर्तुमुत्सहतइति धर्मेणाधर्मप्रतिबन्धोपनीयते । एवम- धर्मेण धर्मप्रतिबन्धोपनीयते । दुःखमय्यां सृष्टौ स्वयमेव च(१)

(१) मेव तु—पा० १ । २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

प्रधानमनपेक्ष्य (१) सृष्टौ प्रवर्तते । यथाह 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदि'ति । ततश्च प्रतिबन्धकापनयसाधने धर्माधर्मवासने अपि संनिहिते इत्यागन्तोरपेक्षणीयस्याभावात्सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण वा, न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते । ईश्वरस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा स्वभाववैचित्र्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्येते एवेति ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणपल्लवादि यथा स्वभावत एव चेतनानपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचैतन्यमपेक्ष्यते, उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणंस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कार्थः । धेनूपयुक्तस्य तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं, न तावन्निमित्तान्तरम् । धेनुदेहस्थस्यौदर्यस्य वह्न्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य संभवाद्बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव सर्वज्ञः संभवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदिदमुक्तं "किं चिद्दैवसंपाद्य"मिति ॥

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थापेक्षाभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् । "एवं प्रयो-

(१) मनपेक्षं—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: Mi

जनमपि किं चिन्नापेक्षिष्यत"इति । अथ वा पुरुषार्थाभावादिति योज्यम् । तदिदमुक्तं "तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्य"मिति । न केवलं तात्त्विको भोगोऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न संभवति । अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । "अपवर्गश्चेत्प्रागपी"ति । चितेः सदा विशुद्धत्वान्नैतस्यां जातु कर्मानुभववासनाः सन्ति । प्रधानं तु तासामनादीनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चितिर्मुक्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति । (१) शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात्प्रधानस्य "उभयार्थताभ्युपगमेपी"ति । न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण सिद्धत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्तेत । भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव(२) समाप्तत्वान्न तदर्थं पुनः प्रधानं प्रवर्तेतेत्ययत्नसाध्यो मोक्षः स्यात् । निःशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्त्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यताख्यातेः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेद्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेद्, हन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृ-

---

(१) अपि चेत्यधिकम् ३ । पुस्तके ।

(२) द्युपलब्धेस्तदेव—पा० । २ । उपलम्भादेव—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

त्तिमात्रादेव सिध्यतीति कृतं सत्त्वा(१)न्यताख्यातिप्रतीक्षणेन । न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरुपपद्यतइति सिद्धोर्थाभावः । सुगममितरत् । शङ्कते । "दृक्छक्ती"ति । पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरेणानर्थिका स्यात् । न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । प्रधानं च सर्गशक्तिः सा च सर्जनीयमन्तरेणानर्थिका स्यादिति यत्प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्छक्तेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय सर्जनमिति शङ्कार्थः । निराकरोति । "सर्गशक्त्यनुच्छेदवदि"ति । यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्तते ऽनुच्छेदात् । एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्ततेत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्येतेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात्प्रच्युतिरिति शेषः । मा भूत्पुरुषार्थस्य शक्त्यर्थवत्त्वस्य वा प्रवर्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिसंपन्नः पङ्गुरिव प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं प्रधानमन्धमिव प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्मोक्षमाह । "अभ्युपेतहानं ताव"दिति । न केवलमभ्युपेतहानम्, अयुक्तं चैतद्भवद्दर्शनालोचनेनेत्या-

(१) सत्त्वपुरुषा—पा॰ । २ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

ह। "कथं चोदासीन"इति। निष्क्रियत्वे साधनं, "निर्गुणत्वा"दिति। शेषमतिरोहितार्थम् ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानावस्था कूटस्थनित्या, ततो न तस्याः प्रच्युतिरनित्यत्वप्रसङ्गात्। यथाहुः।

'नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यती'ति।

तदिदमुक्तं "स्वरूपप्रणाशभया"दिति। अथ परिणामिनित्या। यथाहुः। 'यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्य'मिति। तत्राह। "बाह्यस्य चे"ति। यत्साम्यावस्थया सुचिरं पर्यणमत्कथं तदेवासति विलक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति। अनपेक्षस्य स्वतो वा ऽपि वैषम्येण कदा चित्साम्यं भवेदित्यर्थः ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्ति-वियोगात् ॥ ९ ॥

"एवमपि प्रधानस्ये"ति। अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः। अभ्युपगम्याप्यस्यादोषत्वमुच्यतइत्यर्थः। सम्प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति। "वैषम्योपगमयोग्या अपी"ति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

"क्व चित्सप्तेन्द्रियाणी"ति। त्वङ्मात्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादिग्रहणसमर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, सप्तमं च मन इति सप्तेन्द्रियाणि। "क्व चित् त्रीण्यन्तःकर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

णानि" । बुद्धिरहंकारो मन इति । "क चिदेकं," बुद्धिरिति । शेषमतिरोहितार्थम् । अत्राह सांख्यः । "नन्वौपनिषदानामपी"ति । तप्यतापकभावस्तावदेकस्मिन्नोपपद्यते, नहि तपिरस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किं तु पचिरिव कर्मस्थभावकः । परसमवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकसमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन भवितव्यम् । अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वसमवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोप्यकर्मत्वप्रसङ्गा,दन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रसमवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः । तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत-इति । दूषणान्तरमाह । "यदि चे"तिं । नहि स्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य (१) इति भावः । जलधेश्च वीचितरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते, न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह । 'प्रसिद्धत्वाय"मिति । तथाहि । अर्थोप्युपार्जन(२)रक्षणक्षयरागवृद्धिहिंसादोषदर्शनादनर्थः सन्नर्थिनं दुनोति, तदर्थी तप्यस्तापकस्त्वर्थः, तौ चेमौ लोके प्रतीतभेदा,वभेदे च दूषणान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नदये भवितुमर्हत इत्यर्थः । तदेवमौपनिषदं मतमसमञ्जसमुक्त्वा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति । "जात्यन्तरभावे त्वि"ति ।

---

(१) शक्यते—१ । २ ।
(२) अर्जन—१ । ९ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

दृग्दर्शनशक्त्योः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवेकदर्शनसंस्कारोऽविद्या, सा च विवेकख्यात्या विद्यया विरोधित्वाद्विनिवर्त्यते,(१) तन्निवृत्तौ तद्धेतुकः संयोगो निवर्तते, तन्निवृत्तौ च तत्कार्यस्तापो निवर्तते। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण। 'तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकार' इति। अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणामिनो बन्धमोक्षौ, किं तु बुद्धिसत्त्वस्यैव चितिच्छायापत्त्या लब्धचैतन्यस्य। तथाहीष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपाव(२)धारणमपवर्गस्तेन हि बुद्धिसत्त्वमेवापवृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेषु वर्तमानः प्राधान्यात्स्वामिन्यपदिश्यते(३) एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिसत्त्वे वर्तमानौ कथं चित्पुरुषेऽपदिश्येते,(४) स ह्यविभागापत्त्या तत्फलस्य भोक्तेति। तदेतदभिसंधायाह। "स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्ति"रिति। अत्रोच्यते। "नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः"। यत एकत्वे तप्यतापकभावो नोपपद्यते, एकत्वादेव, तस्मात्सांव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेय,स्तापो हि सांव्यवहारिक एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम्। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः। सांख्यो ऽपि हि भे-

(१) त्वान्निवर्त्यते—१ । २ ।
(२) स्वभावाव—पा॰ १ । २ ।
(३) स्वामिनि व्यपदिश्यते—पा॰ १ । नि निर्दिश्यते ३ ।
(४) व्यपदिश्यते—पा॰१ । २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

दाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तपिकर्मता माख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफल-शालित्वानुपपत्तेः । केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं तापकं च रजः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागाप-त्त्या पुरुषोप्यनुतप्यतइव न तु तप्यते ऽपरिणामित्वादि-त्युक्तं, तदविभागापत्तिश्चाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यता-पकभावस्त्वया ऽभ्युपेयः, सोयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः परुषइवाभाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च ता-पकस्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते । "तप्यतापकशक्त्योर्नित्य-त्वेपी"ति । सह्यादर्शनेन निमित्तेन वर्ततइति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादितिं । निराकरोति । "नादर्शनस्य त-मस" इति । न तावत्पुरुषस्य तप्तिरित्युक्तम् । केवलमियं बुद्धिसत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिसत्त्वस्य ता-मसविपर्यासादात्मनः पुरुषाद्भेदमपश्यतः पुरुषस्तप्यतइत्यभि-मानो, न तु पुरुषो विपर्यासतुषेणापि युज्यते, तस्य तु बुद्धिसत्त्वस्य सात्त्विक्या विवेकख्यात्या तामसीयमविवेक-ख्यातिर्निवर्तनीया । न च सति तमसि मूले शक्यात्यन्त-मुच्छेतुम् । तथा विच्छिन्नापि(१) छिन्नबदरीव(२) पुनस्तम-सोद्भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकख्यातिमपोद्य शतशिखरा ऽ-विद्याविर्भाव्येतेति बतेयमपवर्गकथा तपस्विनी दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । असत्पक्षे त्वदोष इत्याह । "औपनिषदस्य

(१) नोच्छिन्नापि—पा० १ । २ । ३ ।
(२) बदरीवत्—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

त्वि”ति। यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोपाधिकल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च बिम्बात्प्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते। अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे मलिनादर्शोपधानान्मलिनता पदं लभते। तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते। यदा तूपाध्यपनयाद्बिम्बमेव कल्पनावशात्प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे मुखमिति। एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः संपर्कात्तप्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोस्ति तापः। यदा तु तत्त्वमसीति वाक्यश्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोस्य साक्षात्कार उपजायते तदाजीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोनुभवन् निर्मृष्टनिखिलसवासनक्लेशजालः केवलः स्वस्थों भवति न चास्य पुनः संसारभयमस्ति तद्धेतोरवास्तवत्वेन समूलकाषं कषितत्वात्। सांख्यस्य तु सतस्तमसोशक्यसमुच्छेदत्वादिति। तदिदमुक्तम्। “विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्त्वश्रवणादि”ति। “प्रधानकारणवाद” इति। यथैव प्रधानकारणवादो ब्रह्मकारणवादविरोध्येवं परमाणुकारणवादोप्यतः सोपि निराकर्तव्यः। एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इत्यस्य प्रपञ्च आरभ्यते। तत्र वशेषिका ब्रह्मकारणत्वं दूषयांबभूवुः। चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात्। कारणगणक्रमेण हि कार्ये गुणारम्भो(१) दृष्टो, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः

(१) वैशेषिकगुणारम्भो—पा॰ ३।

ख

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

शुक्लो, न जात्वसौ कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाकाशादि चेतनं भवेन्न त्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव जगत्तच्चाचेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तूनामेवमपकर्षपर्यन्तं कारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य तु सावयवत्वे ऽभ्युपगम्यमाने ऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्र च प्रथमं तावददृष्टवदात्मसंयोगात्परमाणौ कर्म, ततो ऽसौ परमाण्वन्तरेण संयुज्य द्व्यणुकमारभते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्, घटोपगृहीतपरमाणुवत् । यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्कराद्युपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् । तथा सति मुद्गरप्रहाराद् घटविनाशे न किं चिदुपलभ्येत, तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमपि तु द्वावेव परमाणू द्व्यणुकमारभेते । तस्य चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाण्डल्यादन्यदीश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्वित्वसंख्या ऽऽरभते । न च द्व्यणुकाभ्यां द्रव्यस्यारम्भो, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि द्व्यणुकमेव भवेन्न तु महत् । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्वस्योत्पत्तिः । न च द्व्यणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्यामारब्धं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

न च प्रचयभेदस्तूलपिण्डानामिव, तदवयवानामनवयवत्वेन प्रशिथिलावयवसंयोगभेदविरहात् (१)। तस्मात्तेनापि तत्कारणद्व्यणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगातिशयाभावाददृष्टनिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य(२) भोगार्थत्वात्तत्कारणेन च द्व्यणुकेन तन्निष्पत्तेः कृतं द्व्यणुकाश्रयेण द्व्यणुकान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम्। अस्ति हि तत्रतत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्येश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः। त्र्यणुकादिभिरारब्धं तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया। तदेतयैव प्रक्रियया कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तरमारभन्तइति दूषणमदूषणीक्रियते, व्यभिचारादित्याह।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यथा महद्द्रव्यं त्र्यणुकादि ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु महत्त्वगुणोपजनने द्व्यणुकगतं महत्त्वमपेक्ष्यते, तस्य ह्रस्वत्वात्। यथा वा तदेव त्र्यणुकादि दीर्घं ह्रस्वाद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्गतं दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात्।

(१) संयोगाविरहात्—पा० २।
(२) निर्माणस्य तस्य च—पा०।२।३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

वाशब्दस्त्वार्थे ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । यथा ह्यणुकमणुह्रस्वपरिमाणं परिमण्डलात्परमाणोरपरिमण्डलं जायतएवं चेतनाद्ब्रह्मणो ऽचेतनं जगन्निष्पद्यतइति सूत्रयोजना । भाष्ये "परमाणुगुणविशेषस्त्वि"ति । पारिमाण्डल्यग्रहणमुपलक्षणं, न ह्यणुके ऽणुत्वमपि परमाणुवर्ति(१) पारिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं न गुणपरम् । "यदापि द्वे द्वे ह्यणुके" इति पठितव्ये प्रमादादेकं द्वेपदं न पठितम् । एवं चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि ह्यणुकमेव तदपि स्यात्, न तु महदित्युक्तम् । अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति । अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेवं योजनीयम् । द्व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्गते द्वित्वसंख्ये अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार इत्याह । "यदापि बहवः परमाणव" इति । नाणु जायते नो ह्रस्वं जायते इति योजना । चोदयति । "अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण" स्वकारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति । "मैवं मंस्था" इति । कारणगता गुणा न कार्ये समानजातीयं

(१) परमाणुगतं—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

गणान्तरमारभन्तइत्येतावतैवेष्टसिद्धौ न तद्बेत्वनुसरणे खेद-नीयं मन इत्यर्थः। अपि च सत्परिमाणान्तरमाक्रामति नात्,उत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरमसदिति कथमाक्रामेत्। न च तत्कारणमाक्रामति। पारिमाण्डल्यस्यापि समान-जातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानबलतयोभय-कार्यानुत्पादप्रसङ्गादित्याशयवानाह। "न च परिमाणान्त-राक्रान्तत्वमि"ति। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता पारिमाण्डल्यादीनाम्। न च कारणबहुत्वादीनां संनि-धानमसंनिधानं च पारिमाण्डल्यस्येत्याह। "न च परि-माणान्तरारम्भे" इति। व्यभिचारान्तरमाह। "संयोगा-च्चे"ति। शङ्कते। "द्रव्ये प्रकृत"इति। निराकरोति। "न दृष्टान्तेने"ति। न चास्माकमयमनियमो भवतामपी-त्याह। "सूत्रकारोपी"ति। सूत्रं व्याचष्टे। "यथा प्र-त्यक्षाप्रत्यक्षयो"रिति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

उभयथापि न कर्मातस्तद-भावः॥ १२॥

परमाणूनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावः, तस्य द्व्यणुकादिक्रमेण सर्गस्याभावः। अथवा यद्यणुसमवाय्यदृष्टमथ वा क्षेत्रज्ञसमवायि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावो ऽतस्तद-भावस्सर्गाभावः। निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधिष्ठा-तृत्वमुपरिष्टान्निराकरिष्यते। अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

गोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात् प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः, तयोः सर्गप्रलययोरभाव इत्यर्थः। तदेतत्सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे। "इदानीं परमाणुकारणवाद"मिति। निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिसहितमाह। "स च वाद" इति। "स्वानुगतैः" स्वसंबद्धैः। संबन्धस्याधार्याधारभूत(१) इह प्रत्ययहेतुः समवायः। पञ्चमभूतस्यानवयवत्वात्(२) तानीमानि चत्वारि भूतानीति। तत्र परमाणुकारण वादे इदमभिधीयते सूत्रम्। तत्र प्रथमां व्याख्यामाह। "कर्मवता"मिति। अभिघातादीत्यादिग्रहणेन नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानि गृह्यन्ते। नोदनसंस्कारावभिघातेन समानयोगक्षेमौ गुरुत्वद्रवत्वे च परमाणुगते सदातने इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः। द्वितीयं व्याख्यानमाशङ्कापूर्वमाह। "अथादृष्टं" धर्माधर्मौ, "आद्यस्य कर्मण" इति। "आत्मनश्च" क्षेत्रज्ञस्या'नुत्पन्नचैतन्यस्ये"ति। "अदृष्टवता पुरुषेणे"ति। संयुक्तसमवायसंबन्ध इत्यर्थः। "संबन्धस्य सातत्याद्धि"ति। यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य सातत्यमिति भावः। सर्वात्मना चेदुपचयाभाव, एकदेशेन हि संयोगे यावणोरेकदेशौ निरन्तरौ ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याप्ता इति प्रथिमोपपद्यते। सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणावेकस्मिन्परमाण्वन्तराण्यपि संमान्तीति(३) न प्रथिमा स्यादित्यर्थः। प्रा-

(१) धारभाव—पा० १।२।३।
(२) पञ्चमभूतस्यावयवत्वाभावात्—पा० १।२।
(३) संमितानीति—पा० ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

ङ्क्ते । यद्यपि निष्प्रदेशाः(१) परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात्, कैषा वाचोयुक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो न व्याप्नोतीति । एषैव वाचोयुक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्युपेयतइति । तामिमां शङ्कां ह्वद्वारामाह । "परमाणूनां कल्पिता" इति । नह्यस्ति संभवो निरवयव एकस्तदैव तेनैव संयुक्तश्चासंयुक्तश्चेति, भावाभावयोरेकस्मिन्नद्वये विरोधात्, अविरोधे वा न क्व चिदपि विरोधोवकाशमासादयेत् । प्रतीतिस्तु प्रदेशकल्पनयापि कल्प्यते । तदिदमुक्तं 'कल्पिताः प्रदेशा' इति । तथा च ह्वद्वारेयमिति तामुद्धरति । "कल्पितानामवस्तुत्वादि"ति । तृतीयां व्याख्यामाह । "यथा चादिसर्ग"इति । नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भसमये कस्माद्विभागारम्भककर्महेतवो न संभवन्त्यत आह । "नहि तत्रापि किं चिन्नियत"मिति । संभवन्त्यभिघातादयः कदा चित्क्व चिन्न त्वपर्यायेण सर्वस्मिन्नियमहेतोरभावादित्यर्थः । "न प्रलय प्रसिद्ध्यर्थमि"ति । यद्यपि शरीरादिप्रलयारम्भेऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

व्याचष्टे "समवायाभ्युपगमाच्चे"ति । न तावत्स्वतन्त्रः समवायोत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयितुमर्ह-

(१) अप्रदेशाः—पा० २ ।

३५४(३)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

त्यतिप्रसङ्गात्। तस्मादनेन समवायिसंबन्धिना सता समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धे ऽभ्युपगम्यमाने ऽनवस्था। अथासौ संबन्धिभ्यां संबन्धे न संबन्धान्तरमपेक्षते संबन्धिसंबन्धनपरमार्थत्वात्। तथा हि नासौ भिन्नोपि संबन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते। न च तस्मिन्सति संबन्धिनावसंबन्धिनौ भवतस्तस्मात्स्वभावादेव समवायः समवायिनोर्न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति। "नन्विह प्रत्ययग्राह्य" इति। परिहरति। 'नेत्युच्यते, संयोगोप्येव"मिति। तथाहि संयोगोपि संबन्धिसंबन्धनपरमार्थो, न च भिन्नो ऽपि संयोगिभ्यां विना निरूप्यते, न च तस्मिन्सति संयोगिनावसंयोगिनौ भवत इति तुल्यस्स्पर्धः। यद्युच्येत गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मात्संयोगस्यास्ति समवाय इति शङ्कामपाकरोति(१)। "न च गुणत्वादि"ति। यद्यसमवाये ऽस्यागुणत्वं भवति कामं भवतु न नः का चिद्धतिस्तदिदमुक्तं 'गुणपरिभाषायास्वे'ति। परमार्थतस्तु द्रव्याश्रयीत्युक्तम्। तच्च विनापि समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यते एव। न च कार्यत्वात्समवाय्यसमवायिकारणापेक्षितया संयोगः संयोगसमवायीति युक्त,मजसंयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात्। अपि च समवायस्यापि संबन्ध्यधीनसद्भावस्य संबन्धिनस्त्वैकस्य द्वयोर्वा विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम्। नह्यस्ति सं-

(१) शङ्कां निराकरोति—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

भवो गुणो वा गुणगुणिनौ वा ऽवयवी वा ऽवयवावयविनौ वा न स्तो ऽप्यस्ति च तयोः संबन्ध इति । तस्मात्कार्यः समवायः । तथा च यथैष निमित्तकारणमात्राधीनोत्पाद, एवं संयोगोपि । अथ समवायोपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते तथापि सैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत्संयोगोपि न संबन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत संबन्धिनावसौ घटयति नात्मानमपि संबन्धिभ्यां तत्किमसावसंबद्ध एव संबन्धिभ्यामेवं चेदत्यन्तभिन्नो ऽसंबद्धः कथं संबन्धिनौ संबन्धयेत् । संबन्धने वा हिमवद्विन्ध्यावपि संबन्धयेत् । तस्मात्संयोगः संयोगिनोः समवायेन संबद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्समवायस्यापि समवायिसंबन्धे समानमन्यत्राभिनिवेशात्तथा चानवस्थेति भावः ॥१३॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वेति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत्किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमान्परमाणुर्नित्य इति भवद्भिरभ्युपेयते, तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयेत परमाणुत्वनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यानित्यत्वे प्रसज्येयातां, सोयं प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि(१) प्रसङ्गलक्षणं, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं

(१) प्राप्तिरिति हि—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

साधनं रूपादिमन्नित्यपरमाणुसिद्धेः प्रच्याव्य ब्रह्मगोचरतां नीयते । तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह । “सावयवानां द्रव्याणामि”ति । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति(१) । “यच्च नित्यत्वे कारणमि”ति । “सदि”ति । प्रागभावाद् व्यवच्छिनत्ति । “अकारणवदि”ति । घटादेः । “यदपि द्वितीयमि”ति । लब्धरूपं हि क्व चित्किं चिदन्यत्र निषिध्यते । तेनानित्यमिति लौकिकेन निषेधेनान्यत्र नित्यत्वसद्भावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव इति । तन्न । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निर्मूलस्यापि दर्शनात् । यथेह वटे यक्ष इति । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविद्येति । यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाग्रहणमविद्या तया नित्यत्वमेवं सति द्व्यणुकस्यापि नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथा सति न द्व्यणुके व्यभिचारः, तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्तेः । तथाप्यकारणत्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च पुनरुक्तमित्याह । “तस्यचे”ति । अपि चाद्रव्यत्वे सति सत्त्वादित्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविद्येति व्यर्थम् । अथाविद्यापदेन द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते द्विविधो हि द्रव्यनाशहेतुरवयवविनाशो ऽवयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं परमाणौ नास्ति तस्मान्नित्यः परमाणुः । न च सुखादिभि-

(१) निराकरोति—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

व्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह । "तथापी"ति । निराकरोति । "नावश्यमि"ति । यदि हि संयोगसचिवानि बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरन्निति प्रक्रिया सिद्ध्येत् सिद्ध्येद् द्रव्यद्वयमेव तद्विनाश(१)कारणमिति । नत्वेतदस्ति । द्रव्यस्वरूपापरिज्ञानात्। न तावत् तन्त्वाधारस्तद्व्यतिरिक्तः पटो नामास्ति यः संयोगसचिवैस्तन्तुभिरारभ्येतेत्युक्तमधस्तात् । षट्पदार्थांश्च दूषयन्नग्रे वक्ष्यति । किं तु कारणमेव विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं तच्च सामान्यात्मकम् । तथा हि मृद्वा सुवर्णं वा सर्वेषु घटरुचकादिष्वनुगतं सामान्यमनुभूयते, न चैते घटरुचकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्तइत्युक्तं, अग्रे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृत्सुवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालशर्कराकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायेते(२)। तत्रतत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात् । न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत्। न च विनश्यन्तमेव घटक्षणं प्रतीत्य कपालक्षणो(३)ऽनुपादान एवोत्पद्यते तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति वक्तव्यं, एतस्या अपि वैनाशिकप्रक्रियाया उपरिष्टाद् निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मादुप-

(१) मेतद्विनाश—पा० १ । २
(२) चाख्यायेते—पा० १ । २ । ३
(३) घटस्वलक्षणं प्रतीत्य कपालस्वलक्षणो—पा० २ । ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

जनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामान्यात्मा तूपादानमेवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्यावस्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं(१) न च तत्रावयवविभागः सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणूनां भवन्मते तदभावेन द्रवत्वानुपपत्तेस्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात्काठिन्यमपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणोरतिरिच्येते । एवं मृद्वा सुवर्णं वा सामान्यं(२) पिण्डावस्थामपहाय कुलालहेमकारादिव्यापाराद् घटरुचकाद्यवस्थामापद्यते । न त्ववयवविनाशात्तत्संयोगविनाशाद्वा विनष्टुमर्हन्ति घटरुचकादयः । न हि कपालादयोऽस्योपादानं तत्संयोगो वा ऽसमवायिकारणमपि तु समान्यमुपादानं तच्च नित्यं न च तत्संयोगसचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठत्वेनैकस्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थसतो ऽनिर्वाच्या विशेषावस्थास्तदधिष्ठाना भुजंगादयइव रज्ज्वाद्युपादाना उपजनापायधर्माण इति साम्प्रतम् । प्रकृतमुपसंहरति । "तस्मादि"ति ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला, आपो रसरूपस्पर्शात्मिकाः सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्मतरं, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणेपि स्मर्यते ।

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

(१) द्रवाकारपरिणतं—पा० २ ।
(२) सामान्यात्मकं—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मको ऽभवत् ॥
रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ।
त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ।
तस्माच्चतुर्गुणा अपो विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेद्गन्धमाविशत् ।
संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥
तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च यथायथा संहन्यमानानामुपचयस्तथातथा. संहतस्य(१) स्थौल्यं यथायथा ऽपचयस्तथातथा सौक्ष्म्यतारतम्यं तदेवमनुभवागमाभ्यामवस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छद्भिरप्यशक्यापह्नवमाह । "गन्धे"ति । अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्व्येकगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति । "तद्वत्" । स्थूलपृथिव्यादिवत् । "परमाणवोपी"ति । "उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादु"पचितसंहन्यमानानां, संघातोपचयाद"परमाणुत्वप्रसङ्गः" स्थूलत्वादिति । यस्तु ब्रूते न गन्धादिसंघातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं न च गन्धादीनां तदाश्रयाणामुपचयेपि

(१) संघातस्य—पा १ । २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

द्रव्यस्योपचयो भवितुमर्हत्यन्यत्वादिति तं प्रत्याह। "न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं" द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः। कुतः, । "कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्"। न तावत्परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किं तु कार्यद्वारा कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा न तदाधारतया गृह्यते ऽपि तु तदात्मकतया तथा च तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि तत्कारणैरेवं भवितव्यं तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः। द्वितीयं विकल्पं दूषयति। "अकल्प्यमाने तूपचितापचितगणत्व"इति। "अथ सर्वे चतुर्गुणा"-इति। यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्त(१)थाप्यतिस्फुटतयोपेक्ष्य दूषयति(२)। "ततोऽप्स्वपी"ति । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥१७॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम्। संप्रत्युत्सूत्रं भाष्यकृद्वैशेषिकतन्त्रं(३) दूषयति। "अपि च वैशेषिका" इति। द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं, न हि, यथा गवाश्वमहिष(४)मातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, वह्न्याद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वह्न्याद्यनधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्र-

(१) प्रसङ्गदोषस्त—पा० १।२।
(२) दूषणान्तरमाह—पा० १।२।३।
(३) वैशेषिकमतं—पा० ३।
(४) वराहमहिष—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

व्याद्यनधीननिरूपणाः, अपि तु यदायदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति स्वातन्त्र्यं, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूपं तथातथा प्रथतइत्यर्थः। द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानश्चोदयति। "नन्वग्नेरन्यस्यापी"ति। परिहरति। "भेदप्रतीतेस्त्वि"ति। न तदधीनोत्पादतां तदधीनत्वमाचक्ष्महे किं तु तदाकारतां तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः। शङ्कते। "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत"। यत्र हि द्वावाकारिणौ विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्येते, तौ संबद्धावसंबद्धौ वा वैयधिकरण्येन प्रतिभासेते यथेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्व इति न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्तेषां द्रव्याकारतयाकारान्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणोन्यत्वेनाकारितया व्यवस्थानाभावात् सेयमयुतसिद्धिस्तथा च सामानाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः। तामिमामयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति। "तत्पुनरयुतसिद्धत्व"मिति। तत्रापृथग्देशत्वं तदभ्युपगमेन विरुध्यतइत्याह। "अपृथग्देशत्वमि"ति। यदि तु संयोगिनोः कार्ययोः संबन्धिभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्ततोऽन्या ऽयुतसिद्धिः नित्ययोस्तु संयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिस्ततोन्या ऽयुतसिद्धिस्तथा चाकाशपरमाण्वोः परमाण्वोश्च संयुक्तयोर्युतसिद्धिः सिद्धा भवति। गुणगुणिनोश्च शौक्ल्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति। नहि तत्र शौक्ल्यपटाभ्यां संबन्धिभ्यामन्यदे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

श्रौ श्रौक्ल्यपटौ । सत्यपि पटस्य तदन्यतन्तुदेशत्वे श्रौक्ल्यस्य संबन्धिपटदेशत्वात् । तन्न । नित्ययोरात्माकाशयोरजसंयोगे उभयस्या अपि युतसिद्धेरभावात् । नहि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्व(१) मनाश्रयत्वात्, नापिद्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वममूर्त्तत्वेनोभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चाजसंयोगो नास्ति, तस्यानुमानसिद्धत्वात् । तथाह्याकाशमात्मसंयोगि, मूर्तद्रव्यसङ्गित्वात्(२), घटादिवदित्यनुमानम् । पृथगाश्रयाश्रयित्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणयुतसिद्धेरन्या त्वयुतसिद्धिर्यद्यपि नाभ्युपेतविरोधमावहति तथापि न सामानाधिकरण्यप्रथामुपपादयितुमर्हति । एवंलक्षणे ऽपि हि समवाये गुणगुणिनोरभ्युपगम्यमाने संबद्धे इति प्रत्ययः स्यान्न तादात्म्यप्रत्ययः । अस्य चोपपादनाय समवाय आस्थीयते भवद्भिः । स चेदास्थितोपि न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृतं तत्कल्पनया । न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धार्थत्वात् । तद्गोचरत्वे हि पटे शुक्ल इत्येवमाकारः स्यान्न तु पटः शुक्ल इति । न च शुक्लपदस्य गुणविशिष्टगुणिपरत्वादेवं प्रथेति सांप्रतम् । नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम् । नह्यग्नि(३)र्माणवक इत्युपचरिताग्निभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दहनात्मना प्रथते । न चायमभेदविभ्रमः समवायनिबन्धनो भिन्नयोरपीति वाच्यम् । गुणादिसद्भावे तद्भेदे च प्रत्य-

(१) गाश्रयाश्रयित्व—पा० १ । २ ।
(२) संयोगित्वात्—पा० ३ ।
(३) न खल्वग्नि—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

त्वानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वाभावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोत्थानासंभवात् । तदिदमुक्तं "तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वा"दिति । अपि चायुतसिद्धशब्दो ऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः, सा च भवन्मते न द्रव्यगुणयोरस्ति, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्ते,स्तस्मान्मिथ्यावादोयमित्याह । "युतसिद्धयो"रिति । अथ भवतु कारणस्य युतसिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरेकेणाभावाद्, इत्याशङ्क्यान्यथा दूषयति । "एवमपी"ति । संबन्धिद्वयाधीनसद्भावो हि संबन्धो नासत्येकस्मिन्नपि संबन्धिनि भवितुमर्हति । न च समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति चोक्तमधस्तात् । न च कारणसमवायादनन्या कार्यस्योत्पत्तिरिति शक्यं वक्तुम् । एवं हि सति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्कारणवैयर्थ्यप्रसङ्गः । उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धयोस्तु संबन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्या ऽयुतसिद्धिः संभवतीत्येतदुक्तं, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । युतसिद्ध्यभावस्यैवाभावात् । एतेनाप्राप्तिसंयोगौ युतसिद्धिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्मान्न भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायान्या युतसिद्धिर्वक्तव्या । तथा च सैवोच्यतां किमनया परस्पराश्रयदोषग्रस्तया । न चान्या संभवतीत्युक्तम् । यद्युच्येताप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजोभयकर्मजा वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

संयोगो, यथा स्थाणुश्येनयोर्मल्लयोर्वा । न च तन्तुपटयोः संबन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसंबन्धात् । तस्मात्समवाय एवायमित्यत आह । "यथा चोत्पन्नमात्रस्ये"ति । संयोगजोपि हि संयोगो भवद्भिरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैव प्राप्तिः संयोग, आत्माकाशसंयोगे नित्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहाच्चेति । अपि च संबन्धिरूपातिरिक्ते संबन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनुश्रीयेत स एव तु संबन्ध्यतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि परस्तादतिरिक्तः संबन्धिभ्यां संबन्धोऽसंबद्धो न संबन्धिनौ घटयितुमीष्टे, संबन्धिसंबन्धे (१) चानवस्थितिः । तस्मादुपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्व,मपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात्कार्यस्य कारणादनतिरेकात्किं केन संबद्धम् । संयोगस्य च संयोगिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोग इत्याह । "नापि संयोगस्ये"ति । विचारासहत्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभावयन्नाशङ्कते । "संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणे"ति । निराकरोति । "नैकत्वेपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षये"ति । तत्तदनिर्वचनीयानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धिव्यपदेशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोवदातः, स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा स्थविरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः, परापेक्ष-

(१) संबन्धिसंबद्धत्वे—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

या तु पिता पुत्त्रः पौत्त्रो भ्राता जामातेति । निदर्शनान्तरमाह । "यथा चैकापि सती रेखे"ति । दार्ष्टान्तिके योजयति । "तथा संबन्धिनो"रिति । अङ्गुल्योर्नैरन्तर्यं संयोगो, दधिकुण्डयोरौत्तराधर्यं संयोगः । कार्यकारणयोस्तु तादात्म्येप्यनिर्वाच्यस्य कार्यस्य भेदं विवक्षित्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । "नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययो"रित्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अपि चादृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणुमनसोश्चाद्यं कर्म भवद्भिरिष्यते । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं, वायोस्तिर्यक् पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्ट(१)कारितानीति वचनात् । न चाणुमनसोरात्मना ऽप्रदेशेन संयोगः संभवति । संभवे चाणुमनसोरात्मव्यापित्वात् परममहत्त्वेनानणुत्वप्रसङ्गात् । न च प्रदेशवृत्तिरनयोरात्मना संयोगो ऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पनायाश्च वस्तुतत्त्वव्यवस्थापनासहत्वादतिप्रसङ्गादित्याह । "तथा ऽण्वात्ममनसा"मिति । किं चान्यद् द्वाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां (२) सावयवस्य कार्यस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । संश्लेषः संग्रहो यत एकसंबन्ध्याकर्षे संबन्ध्यन्तराकर्षो भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्यकारणद्रव्ययोराश्रयाश्रितभावो ऽन्यथा नोपपद्यतइत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निराकरोति । "न,"कुतः । "इतरेतराश्रयत्वात्" । तद्विभजते । "कार्यकारणयोर्ही"ति ।

(१) कर्मेत्येतान्यदृष्ट—पा० २. ।
(२) 'कारणाभ्यां'—२ पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

"किं चान्यत् परमाणूना"मिति । ये हि परिच्छिन्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः । तथा च परमाणवस्तस्मात्सावयवा अनित्याः (१) स्युः । अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत्परमाणुत्वव्याघातः । शङ्कते । "यास्त्व"मिति । निराकरोति । "न स्थूले"ति । किं सूक्ष्मत्वात्परमाणवो न विनश्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे इदमुक्तम् । "वस्तुभूतापी"ति । भवन्मते उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति । "विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेने"ति । "यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपी"ति । यथा हि पिष्टपिण्डो ऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रथते प्रथमानश्चाश्वशफाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामापद्यते, तत्र पिण्डो नश्यति पुरोडाशश्चोत्पद्यते, न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगा विनश्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथनेन नुद्यमाना अधिकदेशव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्यावयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुवर्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाणवो विनङ्क्ष्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्तइति सर्वमवदातम् ॥

---

(१) सावयवास्तथा च सावयवा अनित्याः—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

समुदायउभयहेतुकेऽपि तद-प्राप्तिः ॥ १८ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । "वैशेषिकराद्धान्त" इति । वैशेषिकाः खल्वर्धवैनाशिकास्ते हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च केषांचिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन तेऽर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि क्षणिकभाववादिनां त्वसौ दूरापेत इत्युपपादयिष्यामः । तेन नतरामित्युक्तम् । तदिदं दूषणाय वैनाशिकमतमुपन्यसितुं तत्प्रकारभेदानाह । "स च बहुप्रकार" इति । वादिवैचित्र्यात् खलु केचित्सर्वास्तित्वमेव राद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्सर्वशून्यताम्, अथ त्वत्रभवतां सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न संभवति तत्त्वस्यैकरूप्यादित्येतदपरितोषेणाह । "विनेयभेदाद्वा" । हीनमध्यमोत्कृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधात् शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वेन शून्यतायामवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यतातत्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं बोधिचित्तविवरणे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।
भिद्यन्ते बहुधा लोकउपायैर्बहुभिः पुनः ॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा ।
भिन्नापि देशना ऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति, तथापि सर्वास्तितायामस्ति (१) संप्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः । तथा च त्रित्वमुपपन्नमिति । पृथिवी खरस्वभावा, आपः स्नेहस्वभावाः, अग्निरुष्णस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेरणम् । भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैत्तिकानाह । "तथारूपे"ति । रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्तइति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसंबन्धाद्वा भवन्त्याध्यात्मिकाः, विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिविषय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्कन्धो या प्रियाप्रियानुभयविषयस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्थः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीयकः । संस्कारस्कन्धो रागादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ चेति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । "तस्मिन्नुभयहेतुकेपी"ति । बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदायआध्यात्मिकेऽभिप्रेयमा-

(१) सर्वास्तित्वे ऽस्ति—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

णे तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः, "समुदायिनामचेतनत्वात्" । चेतनो हि कुलालादिः सर्वं मृद्दण्डाद्युपसंहृत्य समुदायात्मकं घटमारचयन् दृष्टः । नह्यसति मृद्दण्डादिव्यापारिणि विदुषि (१) कुलाले स्वयमचेतना मृद्दण्डादयो व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति । न चासति कुविन्दे तन्तुवेमादयः पटं वयन्ते । तस्मात्कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणसमवधानाधीनस्तदभावे न भवति । कार्योत्पादानुगुणं च कारणसमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां न भवितुमुत्सहतइति कार्योत्पत्तिश्चेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितत्वएवावतिष्ठत(२)इति प्रतिबन्धसिद्धिः । यद्युच्येत अद्धा चेतनाधीनैव कार्योत्पत्तिरस्ति तु चित्तं चेतनं तद्धीन्द्रियादिविषयस्पर्शे (३) सत्यमिज्वलत् तत्कारणचक्रं यथायथा कार्याय पर्याप्तं तथातथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्तयतीति तत्राह । "चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्" । न खलु बाह्याभ्यन्तरसमदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिज्वलनं ततस्तु तामिच्छन् दुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भवीया चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति । घटनसमये तस्याश्चिरातीतत्वेन सामर्थ्यविरहा-

(१) व्यापारविदुषि—पा० १ ।
(२) व्यवतिष्ठत—पा० २ ।
(३) संस्पर्शे—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

त्। अस्मद्राद्धान्तवदन्यस्य (१) चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संघातकर्तुरनभ्युपगमात्। कारणविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति। न चान्वयव्यतिरेकावन्तरेण तद्विन्यासभेदं वेदितुमर्हति। न च स क्षणिकोन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावुत्सहते। अत उक्तं "स्थिरस्ये"ति। यद्युच्येत असमवहितान्येव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र समवधाययित्रा चेतनेनेत्यत आह। "निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चे"ति। यद्युच्येत अस्त्यालयविज्ञानमहंकारास्पदं पूर्वापरानुसंधातृ तदेव कारणानां प्रतिसंधातृ भविष्यतीति, तत्राह। "आशयस्यापी"ति। यत्खल्वेकं यदि (२) स्थिरमास्थीयेत ततो नामान्तरेणात्मैव। अथ क्षणिकम्, तत उक्तदोषापत्तिः। न च तत्संतानस्तस्यान्यत्वे नामान्तरेणात्मा ऽभ्युपगतो ऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव तच्च क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्तिः। आश्रेरते ऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशय आलयविज्ञानं तस्य। अपि च प्रवृत्तिः समुदायिनां व्यापारो न च क्षणिकानां व्यापारो युज्यते। व्यापारो हि व्यापारवदाश्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धस्तेन व्यापारवता व्यापारात्पूर्वं व्यापारसमये च भवितव्यम्। अन्यथा कारणत्वाश्रयत्वयोरयोगात्। न च समसमययोरस्ति कार्यकारणभावो नापि भिन्नकालयोराधाराधेयभावः। तथा च क्षणिकत्व-

(१) अन्यस्य कस्यचित्—पा० २।
(२) तद्यदि—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

द्धानिरित्याह । "क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्चे"ति ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपीति। अयमर्थः। संक्षेपतो हि प्रतीत्य समुत्पादलक्षणमुक्तं बुद्धेन 'इदं प्रत्ययफल'मिति । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । अथ पुनरयं प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विविधः । बाह्य आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । यदिदं बीजादङ्कुरोङ्कुरात्पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात्पुष्पं पुष्पात्फलमिति । असति बीजेङ्कुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फलं न भवति । सति तु बीजे ऽङ्कुरो भवति, यावत्पुष्पे सति फलमिति । तत्र बीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । अङ्कुरस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं यावत्पुष्पस्य नैवं भवति, अहं फलं निर्वर्तयामीति । एवं फलस्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पेणाभिनिर्वर्तितमिति । तस्मादसत्यपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । उक्तो हेतूपनिबन्धः । प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्य समुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतूनां समवायः । हेतुंहेतुं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमानानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत्। यथा षण्णां धातूनां समवायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते तत्र च पृथिवी धातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति, यतोऽङ्कुरः(१) कठिनो भवति। अब्धातुर्बीजं स्नेहयति, तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति, वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति, यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति। आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति। ऋतुरपि(२) बीजस्य परिणामं करोति। तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते नान्यथा। तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति, यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं करोमीति। अङ्कुरस्यापि नैवं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तित इति। तथाध्यात्मिकः प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च। तत्रास्य हेतूपनिबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति। अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्कारा अजनिष्यन्त। एवं यावज्जाति, जाति(३)श्चेन्नाभविष्यन्नैवं जरामरणादय उदपत्स्यन्त। तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति। संस्काराणामपि नैवं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति। एवं यावज्जात्या अपि नैवं भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्व-

(१) यथाङ्कुरः—पा० २।
(२) ऋतुधातुरपि—पा० २।
(३) जातिरिति २ पुस्तके नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

र्तयामीति । जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिर्निर्वर्तिता इति । अथ च सत्वविद्यादिषु स्वयमचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः बीजादिष्विव सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यतइत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । सोयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्तयति(१) । अब्धातुः स्नेहयति कायं, तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि(२) करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरभावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य काठिन्यादि निर्वर्तयाम इति । कायस्यापि नैवं भवति ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यो ऽचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः सोयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वान्नान्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुषु यैकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सु-

(१) अभिनिर्वर्तयति—पा० २ ।
(२) श्वासप्रश्वासादि—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

खसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुष्यसंज्ञा मातृदुहितृसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा सेयमविद्या संसारानर्थसंभारस्य मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहा विषयेषु प्रवर्तन्ते। वस्तुविषया विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते। तदैकध्यमभिसंक्षिप्य नामरूपं निरुच्यते। शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां संनिपातः स्पर्शः, स्पर्शाद्वेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पनर्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा भवति। तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति। ततो भवः, भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्माधर्मौ। तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म। जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः। जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा। स्कन्धानां नाशो मरणम्। म्रियमाणस्य मूढस्य साभिषङ्गस्य पुत्त्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थं प्रलपनं हा मातः हा तात हा च मे पुत्त्रकलत्रादीति परिदेवना। पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं, मानसं च दुःखं दौर्मनस्यम्। एवं जातीयकाश्चोपाया'स्तउपक्लेशा'(१) गृह्यन्ते। ते ऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्यादयो ऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः संघात इति। तदेतद्दूषयति। "तन्न" कुतः, "उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा"-

(१) याश्चोपक्लेशाश्च—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

दिति । अयमभिसंधिः । यत्खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वादुत्पद्यतां नाम, पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरेणान्यः संनिधापयितास्ति कारणानामित्युक्तम् । बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षनिक्षिप्तत्वात् । (१)पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अनपेक्षा एवान्त्यक्षणप्राप्ताः क्षित्यादयोऽङ्कुरमारभन्ते । तेषां तूपसर्पणप्रत्ययवशात् परस्परसमवधानम् । न चैकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धेः किमन्यैः(२) कारणैरिति वाच्यम् । कारणचक्रानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोपि तत्कारणसमर्थ इत्यन्यउदासतइति युक्तम् । नहि ते प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोपि कार्ये इति कृतं नः संनिधिने(३)ति । किं तूपसर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परसंनिधानोत्पादा नानुत्पत्तुं नाप्यसंनिधातुमीशते । तांश्च सर्वाननपेक्षान्प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । न च स्वमहिम्ना सर्वे कार्यमुत्पादयन्तोपि नानाकार्याणामीशते तत्रैव तेषां सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात्कार्यभेदः, सामग्र्या एकत्वात् तद्भेदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तथा दर्श-

(१) पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वात्—पा० ३ । पक्षनिक्षेपात्—पा० २ ।
(२) कृतमन्यैः—पा० २ ।
(३) सन्निधानेन—पा० २ । ३ । ४ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

नात्। तन्न। यद्यन्त्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्योपजनने हन्तानेन क्रमेण ततः पूर्वे ततः पूर्वे सर्वएवानपेक्षास्तत्स्वकार्योपजननइति। कुसूलस्थत्वाविशेषेपि येन बीजक्षणेन कुसूलस्थेन स्वकार्यक्षणपरम्परयाङ्कुरोत्पत्तिसमर्थो बीजक्षणो जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव बीजक्षणः स्वकार्योपजनने। एवं सर्वएव तदनन्तरानन्तरवर्तिनो बीजक्षणा अनपेक्षा इति कुसूलनिहितबीजएव स्यात् कृती कृषीवलः, कृतमस्य दुःखबहुलेन कृषिकर्मणा। येन हि बीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परयाऽङ्कुरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षासौ क्षणपरम्परा कुसूल एवाङ्कुरं करिष्यतीति। तस्मात्परस्परापेक्षा एवान्त्या वा मध्या वा पूर्वे वा क्षणाः कार्योपजननइति वक्तव्यम्। यथाहुः।

'न किं चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसंभव' इति।

तच्चेदं समवधानं कारणानां विन्यासभेदतत्प्रयोजनाभिज्ञप्रेक्षावत्पूर्वकं दृष्टमिति नाचेतनाद्भवितुमर्हति। तदिदमुक्तम्। "भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किं चिन्निमित्तमवगम्यत"इति। "इतरेतरप्रत्ययत्वेपी"ति। इतरेतरहेतुत्वेपीत्यर्थः। उक्तमभिसंधिमविद्वान् परिचोदयति। "नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यत"इति। परिहरति। "अत्रोच्यते, यदि तावदि"ति। किमाक्षेप उत्पादनमाहो ज्ञापनम्। तत्र न तावत्कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्यमुत्पादयति, किं तु स्वसामर्थ्येन। तस्माज्ज्ञापनं वक्तव्यम्। तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

स्थिरपक्षेपि सत्यपि च भोक्तरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न संभवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेषु। भोक्तुर्भोगेनापि कदा चिदाक्षिप्येत संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति। "भोक्तृरहितेष्वि"ति। अपि च बहव उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः (१)कार्यं जनयन्ति। न च क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभावोस्ति, भावस्योपकारानास्पदत्वात्(२)। क्षणस्याभेद्यत्वादनुपकृतोपकृतत्वासंभवात्। कालभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिकत्वव्याघातात्तदिदमाह। "आश्रयाश्रयिशून्येषु चे"ति। "अथायमभिप्राय" इति। यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतूपनिबन्धनः। तथा च क्रमतधिष्ठात्रा हेतुः स्वभावत एव कार्यसंघातं करिष्यति केवल इति भावः। अस्तु तावद्यथा केवलाद्धेतोः कार्यं नोपजायतइति, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गोस्मिन्पक्षइत्याशयवानाह। "कथं तमेवे"ति। सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमास्थाय चोदयति। "अथ मन्यसे संघाता एवे"ति। अस्थिरा अपि हि भावाः सदा संहता एवोदयन्ते व्ययन्ते च। न पुनरितस्ततोवस्थिताः केन चित्पुञ्जीक्रियन्ते तथा च कृतमत्र संहन्त्रा चेतनेनेति भावः। "अनादा"विति परस्पराश्रयं निवर्तयति। तदेतद्विकल्प्य दूषयति। "तदापि संघाता-

(१) व्यवस्थिताः—पा० २।
(२) नाश्रयत्वात्—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

दि"ति। स खलु संघातसंततिवर्ती धर्माधर्माख्यः संस्कारसंतानो(१) यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कं चनानासाद्य स्वत एव जनयेद् आसाद्य वा। अनासाद्यजनने सदैव सुखदुःखे जनयेत्। समर्थस्यानपेक्षस्य क्षेपायोगात्। आसाद्य जनने तदासादनकारणं प्रेक्षावानभ्युपेयः। तथा च न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादः। तस्मादनेनागन्तुकानपेक्षस्य संघातसंतानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभाव आस्थेयः। तथा च भाष्योक्तं दूषणमिति। "अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यादि"ति। अप्राप्तभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्तुकामस्तत्साधने प्रवर्तत इति प्रत्यात्मसिद्धम्। सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन् स्थिरे भोक्तरि भोगतत्साधनसमयव्यापिनि कल्पते नास्थिरे न च भोगादनन्यस्मिन्। नहि भोगो भोगाय कल्पते नाप्यन्यो भोगायान्यस्य। एवं मोक्षेपि द्रष्टव्यम्। तत्र बुभुक्षुमुमुक्षू चेत् स्थिरावास्थीयेयातां तदा ऽभ्युपेतहानमस्थैर्ये वा प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। "न तु संघातः सिद्ध्येद् भोक्त्रभावादि"ति। भोक्त्रभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्त्रभावः। ततः कर्माभावात् संघातासिद्धिरित्यर्थः॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेण सङ्गतिमस्याह। "उक्तमेतदि"ति। हेतुप-

(१) संस्कारसंतो—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

निबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमभ्युपेत्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादो दूषितः । सम्प्रति हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह । "इदमिदानीमि"ति । "निरुध्यमानस्ये"ति । न तावद्वैशेषिकवन्निरोधकारणसांनिध्यं निरुध्यमानता स्वीक्रियते(१) वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युपगच्छद्भिः । तस्यानिष्टत्वात् । तस्माद्विनाशग्रस्तत्वमचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम् । निरुद्धत्वं च चिरनिरुद्धत्वं विवक्षितं, तथा चोभयोरप्यभावग्रस्तत्वाद्धेतुत्वानुपपत्तिः । शङ्कते । "अथ भावभूत"इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्प्राक्कालसत्तार्थवती न कार्यकाला तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः । तदेतल्लोकदृष्ट्या दूषयति । "भावभूतस्ये"ति । भूत्वा व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो लोके दृश्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते । "अथ भाव एवे"ति । यथाहुः । 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह । "तथापि नैवोपपद्यते" क्षणिकस्य कारणभावः । मृत्सुवर्णकारणा हि घटादयश्च रुचकादयश्च मृत्सुवर्णात्मानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यसमये कारणं सत्कथं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणसादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । असति कस्य

(१) 'स्वीक्रियते' २ । ३ । ४ पुस्तकेषु नास्ति ।

च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

चिद्रूपस्या(१)नगमे सादृश्यस्याप्यनपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः, सर्वथा वैलक्षण्ये तु हेतुफलभावस्तन्तुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह । "विनैव वे"ति । न च तद्भावभावो नियामकस्तस्यैकस्मिन् क्षणे ऽशक्यग्रहत्वात् सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकत्वहानेरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोर्विकल्पत्रयेपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह । "अपि चोत्पादनिरोधौ नामे"ति । पर्यायत्वापादनेपि नित्यत्वापादनं मन्तव्यम् । वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गेप्यसता संसर्गानुपपत्तेः सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता,समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वविज्ञानाद् बोधरूपता चक्षुषोधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्सहकारिप्रत्यया(२)द्धेतोः स्पष्टार्थता । एवं सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुजानां चत्वार्येतान्येव कारणानि । सेयं प्र-

(१) चि त्तद्रूपस्या—पा० २ ।

(२) 'सहकारिप्रत्यया' २ । पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

तिज्ञा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्तइ-त्यभावकारणत्वउपरुध्येत । "अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावद-वतिष्ठत"इति । उत्पत्तिरुत्पद्यमानाद्भावादभिन्ना, तथा च क्षणिकत्वहानिरिति प्रतिज्ञाहानिः ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधा-प्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

भावप्रतीपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः प्र-तिसंख्यानिरोधः । सन्तमिममसन्तं करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोपि व्याख्या-तः । संतानगोचरो वा निरोधः, संतानिक्षण(१)गोचरो वा । न तावत्संतानस्य निरोधः संभवति । हेतुफलभा-वेन हि व्यवस्थिताः संतानिन एवोदयव्ययधर्माणः संता-नः । तत्र योसावन्त्यः संतानी यन्निरोधात् संतानोच्छेदेन भवितव्यम् स किं फलं किं चिदारभते न वा । आर-भते चेत्, नान्त्यः । तथा च न संतानोच्छेदः । अनार-म्भे तु भवेदन्त्यः सः, किं तु स्यादसन् अर्थक्रियाकारि-तायाः सत्तालक्षणस्य विरहात् । तदसत्त्वे तज्जनकमप्यस-ज्जनकत्वेनासदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वएव संतानिन इति तत्संतानो नितरामसन्निति कस्य प्रतिसंख्यया निरोधः । न च सभागानां संतानिनां हेतुफलभावः संतानस्तस्य वि-सभागोत्पादो निरोधः, विसभागोत्पादक एव च क्षणः

(१) 'क्षण' २ । पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

संतानस्यान्त्यः। तथा सति रूपविज्ञानप्रवाहे रसादिविज्ञानोत्पत्तौ संतानोच्छेदप्रसङ्गः। कथं चित्सारूप्ये वा विसभागेप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न संतानोच्छेदः। तदनेनाभिसंधिनाह। "सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवादि"ति। नापि भावगोचरौ संभवतः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ। अत्र तावदुत्पन्नमात्रापवृक्तस्य भावस्य न प्रतिसंख्यानिरोधः संभवति तस्य(१) पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्यस्यैव दूषणं तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते। "नहि भावाना"मिति। यतो निरन्वयो विनाशो न संभवत्यतो निरूपाख्योपि न संभवति, तेनैवान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात्। निरन्वयविनाशाभावे हेतुमाह। "सर्वास्वप्यवस्थास्वि"ति। यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमार्थसद्भावः। अवस्थास्तु विशेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तासां सर्वासामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्व(२)मन्वय्येव तु रूपं तासां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विनाश इत्यवस्थावतो ऽविनाशान्नावस्थानां निरन्वयो विनाश इति। तासां तत्त्वस्यान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात्। स्यादेतत्। मृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालादिषु सर्वत्र मृत्तत्त्वप्रत्यभिज्ञानाद्भवत्वेवम्। तप्तोपलतलपतितनष्टस्य तूदबिन्दोः किमस्ति रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो

(१) निरोधस्य—पा० ३।
(२) परमार्थत्व—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

नाशः स्यादित्यत आह । "अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपी"ति । अत्रापि तत्तोयं तेजसा मार्तण्डमण्डलमम्बुदत्वाय नीयत इत्यनुमेयं मृद्दादीनामन्वयिनामविच्छेददर्शनात् । शक्यं त्व-च(१) वक्तुम् ।

उदबिन्दौ च सिन्धौ च तोयभावो न भिद्यते ।
विनष्टेऽपि ततो बिन्दावस्ति तस्यान्वयोऽम्बुधौ ॥

तस्मान्न कश्चिदपि (२) निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

परिकरः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः श्रवणमननादिश्च । मार्गः क्षणिकनैरात्म्यादिभावनाः । अतिरोहितमन्यत् ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतद्व्याचष्टे । "यच्च तेषा"मिति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपन्नानपि प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । तथाहि जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पर्शत्वे (३) सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनुमितम् । न चायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् (४) । अत एव न मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्धादिसाहचर्यानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो

(१) शक्यं च तत्र —पा० ३ ।
(२) क्व चिदपि—पा० २ ।
(३) स्पर्शत्वे जातिमत्वे च—पा० ३ ।
(४) माह्यत्वाद्गन्धादिवत्—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

भूत्वा गन्धादिवदसाधारणेन्द्रियग्राह्यो यद्द्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पञ्चमं भूतं वस्त्विति । "अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत" इति । निषेध्यनिषेधाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषेधो नासत्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चा(१)वरणाभावाधिकरणमाकाशं वस्त्विति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

विभजते । "अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन" इति । यस्तु सत्यप्येतस्मिन्नुपलब्धृस्मर्त्रोरन्यत्वेपि समानायां संततौ कार्यकारणभावात् स्मृतिरुपपत्स्यतइति मन्यमानो न परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाख्यात(२)प्रत्यक्षविरोधमाह । "अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तरी"ति । ततो ऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयाद्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राक्षीदित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तूत्तरः । "आ जन्मन" "आ चोत्तमादुच्छ्वासाद्", आमरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापरक्षणदर्शिन एकस्याभावे तदनुपपत्तेः । शङ्कते । "तेनेदं सदृशमि"ति । अयमर्थो विकल्पप्रत्ययोयम् । विकल्पश्च स्वाकारं बाह्यतया ऽध्यवस्यति, न तु तत्त्वतः पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति । तत्कथमेकस्यानेकदर्शिनः स्थिरस्य प्रसङ्गइति निराक-

(१) तथा चा—पा० ३ ।

(२) समाख्यात—पा० १ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

रोति "न तेनेदमि"ति । "भिन्नपदार्थोपादानादि"ति । नानापदार्थसंभिन्नवाक्यार्थाभास(१)स्तावदयं विकल्पः प्रथते । तच्चैते नानापदार्था न प्रथन्तइति ब्रुवाणः स्वसंवेदनं बाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं संभवति, एकत्वविरोधात् । न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम् । तथा सति प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च परस्परवार्ता ज्ञानाभावाद् नानेत्येव न स्यात् । तस्मात्पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यं, न चैतत्पूर्वापरक्षणावस्थायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत । अस्त्येतस्मिन् विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न त्विह तत्तेदंतास्पदौ पदार्थौ, तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम् । अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति । तत्राह । "यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ" इति । एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युपगमो विवादः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति । न चैतत्सर्वमसति विकल्पानां बाह्यालम्बनत्वे ऽसति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वे भवितुमर्हति । ज्ञानाकारत्वे हि विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावाज्ज्ञानानां च धर्मिणां भेदान्न विरोधः । नह्यात्मनित्यत्वं बुद्ध्यनित्यत्वं च ब्रुवाणौ विप्रतिपद्येते । न चालौकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि विभुत्वं विवक्षित्वा ऽनित्यशब्दं प्रयुञ्जानो लौकिकार्थं नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादनेन स्व-

(१) र्थावभास—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

पक्षं प्रतितिष्ठापयिषता परपक्षसाधनं च निराचिकीर्षता विकल्पानां लोकसिद्धपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या। यद्युच्येत द्विविधो हि विकल्पानां विषयो ग्राह्यश्चाध्यवसेयश्च। तत्र स्वाकारो ग्राह्यो ऽध्यवसेयस्तु बाह्यः। तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धपदार्थकत्वं चोपपद्यतइत्याह। "एवमेवैषोर्थ" इति। निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् (१)। अयमभिसन्धिः। केयमध्यवसेयता बाह्यस्य यदि ग्राह्यता न द्वैविध्यम्। अथान्या सोच्यतां, ननूक्ता तैरेव स्वप्रतिभासे ऽनर्थे ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति। अथ विकल्पाकारस्य कोयमध्यवसायः(२)। किं करणमाहो योजनमुतारोप इति। न तावत्करणं नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम्। नहि जातु सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशते। न चान्तरं बाह्येन योजयितुम्। अपि च तथा सति युक्त इति प्रत्ययः स्यात् न चास्ति। आरोपोपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उतागृह्यमाणे। यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्समयजेनाविकल्पकेन। न तावद्विकल्पोभिलापसंसर्गयोग्यगोचरो ऽशक्याभिलापसमयं स्वलक्षणं देशकालाननुगतं गोचरयितुमर्हति। यथाहुः।

अशक्यसमयो ह्यात्मा सुखादीनामनन्यभाक्।

(१) स्थापयेत्—पा० १।२।

(२) कोयमर्थाध्यवसायः—पा० १।२।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी॥ इति ।

न च तत्समयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति। नहि रजतज्ञानाप्रतिभासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्ये स्वाकार इत्येव स्यान्न बाह्य इति । तथा च नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वसंवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्बाह्यमारोपयत्यथ यदा (१) स्वाकारं गृह्णाति तदैवारोपयति न तावत् क्षणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी ग्रहणारोपणे कल्पेते । तस्माद्यदैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैवार्थमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चैतद्युज्यते स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतयातिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमविशदं सत्ततो ऽन्यदेव स्यान्न तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदग्रहमात्रेण समारोपाभिधानम् । वैशद्यावैशद्यरूपतया भेदग्रहस्योक्त(२)त्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्बाह्ये ऽबाह्यात् स्वलक्षणाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हन्त तर्हि त्रैलोक्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र क्व चन प्रवर्तेताविशेषात् । एतेन ज्ञानाकारस्यैवालोकस्यापि बाह्यत्वसमारोपः प्रत्युक्तः । तस्मात्सुष्ठूक्तं ततोन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमा-

(१) अथवा यदा—पा० २ । ३
(२) भेदग्रहणस्योक्त—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

त्मनः ख्यापयेदिति । अपि च सादृश्यनिबन्धनः संव्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवमाकारबुद्धिनिबन्धनो भवेन्न तु तदेवेदमित्याकारबुद्धिनिबन्धन इत्याह । "न चायं सादृश्यात्संव्यवहार" इति । ननु ज्वालादिषु सादृश्यादसत्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिबन्धनः संव्यवहारो दृश्यते यथा तथेहापि भविष्यतीति पूर्वापरितोषेणाह । "भवेदपि कदा चिद्बाह्यवस्तुनी"ति । तथाहि विविधजनसंकीर्णगोपुरेण पुरं निविशमानं नरान्तरेभ्य आत्मनिर्धारणायासाधारणं चिह्नं विदधतमुपहसन्ति पाशुपतं पृथग्जना इति(१) ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

"इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय" इति । अस्थिरात्कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । उक्तमेतदधस्तात् । निरपेक्षात्कार्योत्पत्तौ पुरुषकर्मवैयर्थ्यम् सापेक्षतायां च क्षणस्याभेद्यत्वेनोपकृतत्वानुपकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षणिकत्वप्रसङ्गः । सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननान्तरीयकत्वेन प्रकारान्तराभावान्नास्थिराद्भावाद्भावोत्पत्तिरिति क्षणिकपक्षेऽर्थादभावाद्भावोत्पत्तिरिति परिशिष्यतइत्यर्थः । न केवलमर्थादापद्यते दर्शयन्ति च । "नानुपमृद्य प्रादुर्भावादि"ति । एतद्विभजते । "विनष्टाद्धि किल"ति । किलका-

---

(१) जना अपीति—पा० २ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

रोनिच्छायां, कूटस्थाच्चेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि (१) सर्वं सर्वत उत्पद्येत। अयमभिसंधिः। कूटस्थो हि कार्यजननस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा, स चेत्कार्यजननस्वभावस्ततो यावदनेन कार्यं कर्तव्यं तावत्सहसैव कुर्यात्। समर्थस्य क्षेपायोगात्। अतत्स्वभावत्वे तु न कदा चिदपि कुर्यात्। यद्युच्येत समर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसचिवः क्रमेण कार्याणि करोतीति। तदयुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। किमस्य सहकारिणः कं चिदुपकारमादधति न वा। अनाधाने ऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्षेरन्। आधानेपि भिन्नमभिन्नं वोपकारमादध्युः। अभेदे तदेवाभिहितमिति कौटस्थ्यं व्याहन्येत। भेदे तूपकारस्य तस्मिन्सति कार्यस्य भावादसति चाभावात्सत्यपिं कूटस्थे कार्यानुत्पादादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नार्थक्रियाकारी भावः। तदुक्तम्।

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्।
चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः॥ इति।

तथा चाकिंचित्करादपि चेत्कूटस्थात्कार्यं जायेत सर्वं (२) सर्वस्माज्जायेतेति सूक्तम्। उपसंहरति। "तस्माद्भावग्रस्तेभ्य" इति। "तच्चेदमुच्यते"। "नासतो ऽदृष्टत्वादि"ति। नाभावात्कार्योत्पत्तिः, कस्मात्, अदृष्टत्वात्। नहि शशविषाणादङ्कुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते। य-

(१) उत्पद्येताविशेषात्—पा० २। ३।
(२) जायेत तत्—पा० १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

दि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततो ऽभावत्वाविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः । नह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोपि भावः स्यान्न निरुपाख्य इत्यर्थः । विशेषणयोगमभावस्याभ्युपेत्याह । "नाप्यभावः कस्य चिदुत्पत्तिहेतुरि"ति । अपि च यद्येनानन्वितं न तत्तस्य विकारो, यथा घटशरावोदञ्चनादयो हेम्नानन्विता न हेमविकारा, अनन्वितास्चैते विकारा अभावेन । तस्मान्नाभावविकारा,भावविकारास्तु ते, भावस्य तेनान्वितत्वादित्याह । "अभावाच्च भावोत्पत्तावि"ति । अभावकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूषयति । "यत्तूक्तमि"ति । स्थिरोपि भावः क्रमवत्सहकारिसमवधानात् क्रमेण कार्याणि करोति, न चानुपकारकाः सहकारिणः, स चास्य सहकारिभिराधीयमान उपकारो न भिन्नो नाप्यभिन्नः किं त्वनिर्वाच्य एवानिर्वाच्याच्च कार्यमप्यनिर्वाच्यमेव जायते । न चैतावता स्थिरस्याकारणत्वं तदुपादानत्वात्कार्यस्य (१) रज्जूपादानत्वमिव भुजङ्गस्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति । अपि च ये ऽपि सर्वतो विलक्षणानि स्वलक्षणानि वस्तुसन्त्यास्थिषत तेषामपि किमिति बीजजातीयेभ्यो ऽङ्कुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेलकजातीयानि । नहि बीजाद्बीजान्तरस्य (२) वा क्रमेलकस्य वात्यन्तवैलक्षण्ये कश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्कुरत्वे सामान्ये परमार्थसती

(१) कार्यभेदस्य—पा० ३ ।
(२) स्वबीजान्तरस्य—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

येनैतयोर्भाविकः कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्कात्प्यनिकादेव स्वलक्षणोपादानाद्बीजजातीयात्तथाविधस्यैवाङ्कुरजातीयस्योत्पत्तिनियम आस्थेयः । अन्यथा कार्यहेतुकानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । दिङ्मात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विस्तरभयात् ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

भाष्यमस्य सुगमम् ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणसङ्गतिमाह । "एवमि"ति । बाह्यार्थवादिभ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विशेषमाह । "केषांचित्किले"ति । अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिसमाप्तिरासामन्यतमाभावेपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् (१) । तस्मादनेन विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा एषितव्यास्तथा च न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं नह्यस्ति संभवो विज्ञानमात्रं चतस्रो विधाश्चेत्यत आह । "तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणे"ति । यद्यप्यनुभवान्नान्योनुभाव्योऽनुभवितानुभवनं तथापि बुद्ध्यारूढेन बुद्धिपरिकल्पितेनान्तस्थ एवैष प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्चेत्यपि द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । एवं च न सिद्धसाधनम् ।

(१) व्यवस्थापनात्—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति, किं त्वनिर्वचनीयं नीलादीति । तथाहि । स्वरूपं विज्ञानस्यासत्याकारयुक्तं प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः काल्पनिक एव प्रमाणफलव्यवहारो ऽभिमत इत्याह । "सत्यपि बाह्येर्थे"इति । भिन्नाधिकरणत्वे हि प्रमाणफलयोस्तद्भावो न स्यात् । नहि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवति । तस्मादनयोरैकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । कथं च तद्भवति यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतः । न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुसद्भ्यां युज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वांशं फलम् । अशक्तिव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमाणम् । प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव । एवं सौत्रान्तिकसमयेपि (१) । ज्ञानस्यार्थसारूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं प्रमाणं व्यवस्थापनहेतुत्वात् । अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानत्वं फलं व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा चाहुः । नहि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेत् । प्रश्नपूर्वकं बाह्यार्थाभावउपपत्तीराह । "कथं पुनरवगम्यत"इति । स हि विज्ञानालम्बनत्वाभिमतो बाह्योर्थः परमाणस्तावन्न संभवति । एकस्थूलनीलाभासं हि ज्ञानं न परमसूक्ष्मपरमाण्वाभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं

(१) सौत्रान्तिकनयेपि—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

भवितुमर्हति। अतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्व(१)-प्रसङ्गात्। न च प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमिति युक्तम्। विकल्पासहत्वात्। किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्म, उत प्रतिभासनकालेऽर्थस्य धर्मः। यदि पूर्वः कल्पो ऽद्धा तथा सति हि स्वांशालम्बनमेव विज्ञानमभ्युपेतं भवति। एवं च कः प्रतिकूलीभवति अनुकूलमाचरति। द्वितीय इति चेत्। तथा हि रूपपरिमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपारोहिणः स्थौल्यं न चात्र कस्य चिद्भ्रान्तता। नहि न ते रूपपरमाणवो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चैकविज्ञानानुपारोहिणः। तेन मा भून्नीलत्वादिवत्परमाणुधर्मः, प्रत्येकं परमाणुष्वभावात्। प्रतिभासदशापन्नानां तु तेषां भविष्यति बहुत्वादिवत्सांवृतं स्थौल्यम्। यथाहुः।

ग्रहे ऽनेकस्य चैकेन किं चिद्रूपं हि गृह्यते।
सांवृतं प्रतिभासस्थं तदेकात्मन्यसंभवात्॥
न च तद्दर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहाद्यतः।
सांवृतं ग्रहणं नान्यन्न च वस्तुग्रहो भ्रमः॥ इति।

तन्न। नैरन्तर्यविभासस्य भ्रान्तत्वात्। गन्धरसस्पर्शपरमाण्वन्तरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरन्तराः। तस्मादारात् सान्तरेषु वृक्षेष्वेकघनवनप्रत्ययवदेष स्थूलप्रत्ययः परमाणुष सान्तरेषु भ्रान्त एवेति पश्यामः। तस्मात्कल्पनापोढत्वेपि भ्रान्तत्वाद्घटादिप्रत्ययस्य पीतशङ्खादिज्ञानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे। तदिदमुक्तं, न

(१) सर्वत्र सर्वज्ञत्व—पा० १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति । नापि तत्समूहास्तम्भादयो ऽवयविनः । तेषामभेदे परमाणुभ्यः परमाणव एव । तत्र चोक्तं दूषणम् । भेदे तु गवाश्वस्येवात्यन्तवैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम् । समवायश्च निराकृत इति । एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणकर्मादीनपि प्रत्याचक्षीत, तस्माद्यद्यत्प्रतिभासते तस्य सर्वस्य विचारासहत्वाद् अप्रतिभासमानसद्भावे च प्रमाणाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इति । अपि च न तावद्विज्ञानमिन्द्रियवन्निलीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति । तत्रापि समानत्वादनुयोगस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । न चार्थाधारं प्राकट्यलक्षणं फलमाधातुमुत्सहते । अतीतानागतेषु तदसंभवात् । नह्यस्ति संभवो ऽप्रत्युत्पन्नो धर्मी धर्मश्चास्य प्रत्युत्पन्न इति । तस्माज्ज्ञानस्वरूपप्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता ऽभ्युपेया । तच्चानाकारं सद् आजानतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति । तद्भेदव्यवस्थापनायाकारभेदोऽस्यैषितव्यः । तदुक्तं न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयत्तद् घटयेदिति । एकश्चायमाकारो ऽनुभूयते स चेद्विज्ञानस्य नार्थसद्भावे किं चन प्रमाणमस्तीत्याह । “अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्ये”ति । “अपि च सहोपलम्भनियमादि”ति । यद्येन सह (१) नियत-

(१) सहेति १ । ३ । पुस्तके नास्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

सहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेध्यो हि भेदः सहोपलम्भानियमेन व्याप्तो यथा भिन्नावश्विनौ नावश्यं सहोपलभ्येते । कदाचिदभ्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलब्धेः सोयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति । तदुक्तम् ।

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥ इति ।

"स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्" । योयः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्यासितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुबन्धिनी वृक्षतेव शिंशपात्वमात्रानुबन्धिनीति तन्मात्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकश्चोदयति । "कथं पुनरसति बाह्येर्थे" नीलमिदं पीतमिदमित्यादि । "प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत" स हि मेने ये यस्मिन्सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः, यथा ऽविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासाः प्रत्ययास्तेतनसंतानान्तरसापेक्षास्तथा च विवादाध्यासिताः सत्यप्यालयविज्ञानसंताने षडपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यश्चासावालयविज्ञानसंतानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योर्थ इति । वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

कदा चिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसंततिपतितानामालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजननं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वसंतानवर्ती पूर्वक्षणः संतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात् । तथा च सर्वेप्यालय(१)संतानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयसंतानपातित्वाविशेषात् । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात् कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेवमेकस्यैव नीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति क्षणान्तरस्यैतन्न स्यात् । सत्त्वे वा कथं क्षणभेदात् सामर्थ्यभेद इत्यालयसंतानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तेः । स्वसंतानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यवतिष्ठतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । न च ज्ञानसंतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानवादिभिरपि तु कस्य चिदेव विच्छिन्नगमनवचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसंताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा सन्निधानान्न कादाचित्कत्वं स्यात् । नहि सत्त्वान्तरसंतानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षसंभवः (२)। विज्ञानवादे विज्ञानातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात् संसारस्यादिमत्वप्रसङ्गेनापूर्वस-

(१) आलयविज्ञान—पा० १ ।
(२) विप्रकर्षः संभवति—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

त्वप्रादुर्भावानभ्युपगमाच्च न कालतोपि विप्रकर्षसंभवः। तस्मादसति बाह्येर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्त्यानुमानिको बाह्योर्थ इति सौत्रान्तिकाः प्रतिपेदिरे, तान्निराकरोति। "वासनावैचित्र्यादित्याह" विज्ञानवादी। इदमत्राकूतम्। स्वसंतानमात्रप्रभवत्वेपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपत्तौ संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन हेतुरनैकान्तिकः। तथा हि। बाह्यनिमित्तकत्वेपि कथं कदा चिन्नीलसंवेदनं कदा चित्पीतसंवेदनम्, बाह्यनीलपीतसंनिधानासंनिधानाभ्यामिति चेत्। अथ पीतसंनिधानेपि किमिति नीलज्ञानं न भवति पीतज्ञानं भवति, तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चेतरस्मिन्निति चेत्। कुतः पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः। हेतुभेदादिति चेत्। एवं तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिबन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति। संतानिनो हि क्षणाः कार्यभेदहेतवस्ते च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च। संतानो नाम कश्चिदेक उत्पादकः क्षणानां यदभेदात् क्षणा न भिद्येरन्। ननूक्तं न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योपलब्धेः। अन्यथैक एव क्षणे नीलज्ञानजननसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन्। तत्समर्थस्यातीतत्वात् क्षणान्तराणां चासामर्थ्यात्। तस्मात् क्षणभेदेपि न सामर्थ्यभेदः, संतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यतइति। तन्न। यदि भिन्नानां संतानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नीलसंतानानामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधानसामर्थ्यमिति संनिधानेपि नीलसंतानान्तरस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

न नीलज्ञानमुपजायेत । तस्मात्संतानान्तराणामिव क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदाधीनोपजननानां केषां चिदेव सामर्थ्यभेदः केषां चिन्नेति वक्तव्यम् । तथा चैकालयज्ञानसंतानपतितेषु कस्य चिदेव ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययासादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम् । कस्य चित्तु स तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ज्ञानवैचित्र्यसिद्धेर्न तदतिरिक्तार्थसद्भावे किं चनास्ति प्रमाणमिति पश्यामः । आलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्यान्नीलाद्यनुभववैचित्र्यम्, पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादितानयोर्विज्ञानवासनयोस्तस्मान्न परस्पराश्रयदोषसंभवो बीजाङ्कुरसंतानवदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यस्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्यस्येत्याह । "अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्या"मिति । "एवं प्राप्ते, ब्रूमः" । "नाभाव उपलब्धे"रिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । स ह्युपलम्भाभावाद्वाध्यवसीयेत सत्यप्युपलम्भे तस्य बाह्याविषयत्वा(१)द्वा सत्यपि बाह्यविषयत्वे बाह्यार्थबाधकप्रमाणसद्भावाद्वा । न तावत्सर्वथोपलम्भाभाव इति प्रश्नपूर्वकमाह । "कस्मादुपलब्धे"रिति । नहि स्फुटतरे सर्वजनीनउपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमवलम्बते । "ननु नाहमेवं

(१) बाह्याविषयत्वाभावात्—पा० २ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ब्रवीमी"ति। निराकरोति। "बाढमेवं ब्रवीषि"। उपलब्धिग्राहिणा हि साक्षिणोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः। "अतश्चे"ति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः। तृतीयं पक्षमालम्बते। "ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवा"दिति। निराकरोति। "नायं साधुरध्यवसाय" इति। इदमत्राकूतम्। घटपटादयो हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तत्रेदं नानादिग्देशव्यापित्वलक्षणं स्थौल्यं यद्यपि ज्ञानाकारत्वेनावरणानावरणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनावृतत्वादेव तथापि तद्देशत्वातद्देशत्वकम्पाकम्पत्वरक्तारक्तत्वलक्षणैर्विरुद्धधर्मसंसर्गैरस्य नानात्वं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेपि न शक्यं शक्रेणापि वारयितुम्। व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पौ च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम्। तस्माद्बाह्यार्थवन्न ज्ञानेपि स्थौल्यसंभवः। न च तावत्परमाण्वाभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः। आकाराणां वा(१) ज्ञानतादात्म्यादेकत्वप्रसङ्गात्। न च यावन्त आकारास्तावन्त्येव ज्ञानानि तावतां ज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात्। न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानाकारसंकलनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भतइति साम्प्रतम्। तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात्। यथाह धर्मकीर्तिः।

---

(१) च—पा० २। ३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

तस्मान्नार्थे न च(१) ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।
एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्बहुष्वपि न संभवः ॥ इति ।

तस्माद्भवतापि ज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवावास्थेयौ । तथा चेदंतावदशक्यं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यमपह्नोतुमिति । यच्च ज्ञानस्य प्रत्ययथं व्यवस्थायै विषयसारूप्यमास्थितं नैतेन विषयोऽपह्नोतुं शक्यः । असत्यर्थे तत्सारूप्यस्य तद्व्यवस्थायाश्चानुपपत्तेरित्याह । "न च ज्ञानस्य विषयसारूप्या"दिति । यश्च सहोपलम्भनियम उक्तः सोपि विकल्पं न सहते । यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपलम्भस्ततो विरुद्धो हेतुर्नाभेदं साधयितुमर्हति । साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वात् । अभेदे तदनुपपत्तेः । अथैकोपलम्भनियमः । न । एकत्वस्यावाचकः सहशब्दः । अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः । न तावदेकत्वेनोपम्भ इत्याह । "बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य" । अथैकोपलम्भनियमस्तत्राह । "अत एव सहोपलम्भनियमोपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम्" । यथा हि सर्वं चाक्षुषं प्रभारूपानुविद्धं बुद्धिबोध्यं नियमेन मनुजैरुपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रभात्मकं भवति, किं तु प्रभोपायत्वान्नियम एवमिहाप्यात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपलम्भनियम इति । अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरौ घटपटौ तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं

(१) वि—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

चाध्यवस्यन्ति प्रतिपत्तारो न चैतदैकात्म्ये ऽवकल्पयतइत्याह । "अपि च घटज्ञानं पटज्ञान"मिति । तथार्थाभेदेपि विज्ञानभेददर्शनान्न विज्ञानात्मकत्वमर्थस्येत्याह । "तथा घटदर्शनं घटस्मरण"मिति । अपि च स्वरूपमात्रपर्यवसितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमिति ययोर्भेदस्ते द्वे न गृहीते इति भेदोपि तद्गतो न गृहीत इति । एवं क्षणिकशून्यानात्मत्वादयोप्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्याः । एवं स्वमसाधारणमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणं यस्य तदपि यद्व्यावर्तते यतश्च व्यावर्तते तदनेकज्ञानसाध्यमेवं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वा ऽनेकज्ञानगम्यम् । एवं वास्यवासकभावो ऽनेकज्ञानसाध्यः । एवमविद्योपप्लववशेन यत् सदसद्धर्मत्वं यथा नीलमिति सद्धर्मो, नरविषाणमीश्वर इत्यसद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः । शक्यं हि शशविषाणममूर्तं वक्तुम्, शक्यं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम् । यथोक्तम् ।

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ।
शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्या । एवं विप्रतिपन्नं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञेति यत्प्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यश्च पुरुषः प्रतिपाद्यते यश्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानसाध्येत्यसत्येकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधातरि नोपपद्यते । तस्मात्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशालम्बनेनुपपन्नमित्याह । "अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पू-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

वैान्तरकालयो"रिति । अपि च भेदाश्रयः कर्मफलभावो नाभिन्ने ज्ञाने भवितुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किं तु दारु, नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांशेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः । पाच्या इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति । भ्रमिरचनापूर्वकमाह । किं चान्यद् विज्ञानं विज्ञानमित्यप्यभ्युपगच्छतेति । चोदयति । "ननु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तग्राह्यत्वे" इति । अयमर्थः । स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं सन्नार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि चक्षुरिव तन्निलीनमर्थे कं चनातिशयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं सत्प्रत्यक्षयेदपि तु तत्प्रत्यक्षतैवार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः । 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यती'ति । तच्चेद् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति । एवं तत्तदित्यनवस्था । तस्मादनवस्थाया बिभ्यता वरं स्वात्मनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षत,एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत्परिहरति । "तदुभयमप्यसद्विज्ञानग्रहणमात्रएव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः" । अयमर्थः । सत्यमप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति न तूपलब्धारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायोपलम्भान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थसंनिकर्षादन्तःकरणविकारभेदउत्पन्नमात्रएव प्रमातुरर्थश्चोपलम्भश्च प्रत्यक्षौ भवतः । अर्थो हि निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

यान्तःकरणविकारभेदमनुभवमपेक्षते, ऽनुभवस्तु जडोपि स्वच्छतया चैतन्यबिम्बोद्ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत्। नह्यस्ति संभवोनुभव उत्पन्नश्च न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीलादिः। तस्माद्यथा छेत्ता छिदया छेद्यं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदैव छेत्री' किं तु स्वत एव देवदत्तादिः। यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति न तु पाकं पाकान्तरेण। नापि पाक एव पक्ता किं तु स्वत एव देवदत्तादिः। एवं प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरेण, नापि प्रमैव प्रमात्री, किं तु स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः। न च प्रमातरि कूटस्थनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासंभवो यतः प्रमातुः प्रमायाः प्रमात्रन्तरापेक्षायामनवस्था भवेत्। तस्मात्सुष्ठूक्तं विज्ञानग्रहणमात्रएव विज्ञानसाक्षिणः प्रमातुः कूटस्थनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादिति। यदुक्तं, समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेरिति। तत्राह। "साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रुपलभ्यभावोपपत्तेः"। मा भूद् ज्ञानयोः साम्येन ग्राह्यग्राहकभावो ज्ञातज्ञानयोस्तु वैषम्यादुपपद्यतएव। ग्राह्यत्वं च ज्ञानस्य न ग्राहक(१)क्रियाजनितफलशालितया यथा बाह्यार्थस्य फले फलान्तरानुपपत्तेः। यथाहुः। न संविद्र्यते फलत्वादिति। अपि तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकटतया ग्राह्योप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविदि प्रकटः संविदपि

(१) ग्रहण—पा० ३.।

स्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

प्रकटा। यथाऽऽहुरन्ये, नास्याः कर्मभावो विद्यतइति। स्यादेतत्। यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाश्यते यथा ज्ञानार्थौ तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्यक्षसाक्षिणोर्वैषम्यमित्यत आह। "स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणो ऽप्रत्याख्येयत्वात्"। तथाहि। अस्य साक्षिणः सदा ऽसंदिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारता ऽनागन्तुकप्रकाशत्वे घटते। तथाहि। प्रमाता संदिहानोप्यसंदिग्धो विपर्यस्यन्नप्यविपरीतः परोक्षमर्थमुत्प्रेक्षमाणोप्यपरोक्षः स्मरन्नप्यानुभविकः प्राणभृन्मात्रस्य, न चैतदन्याधीनसंवदनत्वे घटते। अनवस्थाप्रसङ्गश्चोक्तः। तस्मात्स्वयं सिद्धतास्यानिच्छताप्यप्रत्याख्येयाप्रमाणमार्गायत्तत्वादिति। किं चोक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथतइति ब्रुवता ऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत्। अवगन्तुश्चेत्कस्य चिदपि न प्रकाशते कृतमवगमेन स्वयं प्रकाशेनेति। विज्ञानमेवावगन्त्विति मन्वानः शङ्कते। "बाढमेवमनुभवरूपत्वा"दिति। न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं वास्तीति प्रदीपवत् कर्त्रन्तरमेषितव्यम्, तथा च न सिद्धसाधनमिति। परिहरति। "नान्यस्यावगन्तु"रिति। ननु साक्षिस्थाने ऽस्मदभिमतमेव विज्ञानं तथा च नाम्न्येव विप्रतिपत्तिर्नार्थइति शङ्कते। "साक्षिणोवगन्तुः स्वयंसिद्धतामपक्षिपता" ऽभिप्रेयता "स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवे"ति। निराकरोति। "ने"ति। भवति हि विज्ञानस्यो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

त्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृत्वम् । कर्तृफलभावस्यकत्र विरोधात्,किं तु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययस्त्वबाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थेयं तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । जाग्रत्प्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् । नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथा च न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात्स्वप्नवदिति । तस्माद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्यान्न स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्यं निरालम्बनत्वमध्यवसातुम् । "निद्राग्लान"-मिति । करणदोषाभिधानं, मिथ्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह । "अपि च स्मृतिरेवे"ति । संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं स्मृतिः । प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसंप्रयोगलिङ्गशब्दसारूप्यान्यथानुपपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिलक्षणसामग्रीप्रभवं तु ज्ञानमुपलब्धि,स्तदिह निद्राणस्य सामग्र्यन्तरविरहात्संस्कारः परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात्स्मृतिः, सापि च निद्रादोषाद्विपरीता ऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति । तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धेर्विशेषस्तस्याश्च स्मृतेर्वैपरीत्यमिति । अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपि च स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे जा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

ग्रत्ययानां यथार्थत्वमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्यथयितुं शक्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पादादबाधितविषयताप्यनुमानोत्पादसामग्री, न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुमर्हतीत्याशयवानाह । "अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादिति ॥

न भावो ऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यथा लोकदर्शनं चान्वयव्यतिरेकावनुश्रियमाणावर्थएवोपलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षायां वासनायां वासनाया अप्यर्थोपलब्ध्यधीनत्वदर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावादपि न लौकिकी वासनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं वासनाधारो भवितुमर्हति । द्वयोर्युगपदुत्पद्यमानयोः सव्यदक्षिणशृङ्गवदाधाराधेयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य चाधेयोत्पादसमये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह । "अपि च वासना नामे"ति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

स्यादेतत् । यदि साकारं विज्ञानं न संभवति बाह्यश्चार्थः स्थूलसूक्ष्मविकल्पेनासंभवी । हन्तैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन तावद्विचारं न सहेते । नाप्यसत्त्वेना,सतो भासनायोगात् । नोभयत्वेन । विरोधात् सदसतोरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनुभयत्वेन । एकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तस्माद्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तूनाम् । यथाहुः ।

इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथायथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ॥ इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

न क्व चिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्तइत्यर्थः । तदेतन्निराचिकीर्षुराह । "शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध" इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते" । लौकिकानि हि प्रमाणानि सदसत्त्व(१)गोचराणि तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धं व्यवस्थापितं भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधान्नेयं व्यवस्थोपपद्यते । यद्युच्येत तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्युदस्यते न सांव्यवहारिकम् । तथा च भिन्नविषयत्वान्न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह । नह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकस्य व्यवहारो ऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यते ऽपह्नोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रवर्तमानानि तत्त्वमिदमित्येव प्रवर्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्यान्यतो बाधकादवगन्तव्यं न पुनः सांव्यवहारिकं नः प्रामाण्यं; न तु तात्त्विकमित्येव प्रवर्तन्ते । बाधकं चातात्त्विकत्वमेषां तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजतं मरीचयो न तोयमेकश्चन्द्रो न चन्द्रद्वयमित्यादि । तद्वदिहापि समस्तप्रमाणगोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातात्त्विकत्वमेषां प्रमाणानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि बाधितुम् । विचारासहत्वं वस्तूनां तत्त्वं व्यवस्थापयद्बाध-

(१) सदसत्तत्व—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

कमतात्त्विकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, किं पुनरिदं विचारासहत्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्वस्तु परमार्थतः सदादीनामन्यतमत्केवलं विचारं न सहते। अथ विचारासहत्वेन निस्तत्त्वमेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्यतमद्विचारं न सहतइति विप्रतिषिद्धम् । न सहते चेन्न सदादीनामन्यतमदन्यतमच्चेत्कथं न विचारं सहते अथ निस्तत्त्वं चेत्कथमन्यतमत्तत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं वक्तुम्। न च निस्तत्त्वतैव तत्त्वं भावानां, तथा सति हि तत्त्वाभावः स्यात् सोपि च विचारं न सहतइत्युक्तं भवद्भिः । अपि चारोपितं निषेधनीयम् आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा शुक्तिकादिषु रजतादेः। न चेत् किं चिदस्ति तत्त्वं कस्य कस्मिन्नारोपः । तस्मान्निष्प्रपञ्चं परमार्थसद्ब्रह्मानिर्वाच्यप्रपञ्चात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातात्त्विकत्वेन सांव्यवहारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यत(१)इति युक्तमुत्पश्यामः ॥

सर्वथा ऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते । "किं बहुनोक्तेन यथायथं"(२) ग्रन्थतो ऽर्थतश्चायं "वैनाशिकसमय" इति । ग्रन्थतस्तावत्पश्यनातिष्ठनामिद्धमोषधाद्यसाधुपदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्म्यमभ्युपेत्यालयविज्ञानं समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नन्तरमात्मानमभ्यु-

(१) उपपाद्यते—पा० १।२।
(२) यथायथा—पा० १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

पैति । एवं क्षणिकत्वमभ्युपेत्योत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितितेति नित्यतामुपैतीत्यादि(१)बहून्नेतव्यमिति ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मक्तकच्छानां सुगतानां समयो, विवसनानां समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम् । "सप्त चैषां पदार्थाः संमता" इति । तत्र संक्षेपमाह । "संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ"विति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह । "पञ्चास्तिकाया नामे"ति । "सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानि"ति । जीवास्तिकायस्त्रिधा । बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयो ऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो द्वेधा । लोकाकाशो ऽलोकाकाशश्च । तत्रोपर्युपरि स्थितानां लोकानामन्तवर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । आस्रवसंवरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चयन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः सम्यङ्मिथ्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः । सम्यक्प्रवृत्ती तु संवरनिर्जरौ । आस्रावयति पुरुषं

(१) मभ्युपैतीत्पादि—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः(१)। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमतइति। अन्ये तु कर्माण्यास्रवमाहुः, तानि हि कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्ति कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरौ च सम्यक् प्रवृत्ती। तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः। सा ह्यास्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर उच्यते। निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणादिः। स हि निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरः। बन्धोष्टविधं कर्म। तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्। तद्यथा। ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति। तथा चत्वार्यघातिकर्माणि। तद्यथा, वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति। तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्। नहि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कमार्च्यते। आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म। बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकारै(२)रूपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म। मोक्षमार्ग(३)प्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म। तानीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते। अघातीनि कर्माणि तद्यथा वेदनीयं कर्म शुक्लपुद्गलविपा-

(१) आस्रावः—पा० ३।
(२) तीर्थकै—पा० ३।
(३) यन्मोक्षमार्ग—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

कहेतुः, तद्धि बन्धोपि न निःश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म, तद्धि शुक्लपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिमारभते । गोत्रिकमव्याकृतम्(१) । ततोप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाद्याश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः । विगलितसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरि देशावस्थानं मोक्ष इत्येके । अन्ये तूर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्माधर्मास्तिकायेन बद्धस्तद्विमोक्षाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव स मोक्ष इति । तएते सप्त पदार्था जीवादयः सद्वावान्तरप्रभेदैरुपन्यस्ताः । तत्र "सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चे"ति । स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपको ऽनेकान्तद्योती । यथाहुः ।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् ।
स्यान्निपातोर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्यादस्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनैकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथं चिदस्तीति स्यात्पदात्कथं चिदर्थास्तीत्यनेनानुक्ताः प्रतीयतइति

(१) गोत्रिकं त्वव्याकृतम् । पा० १ । २ ।

अ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

नानर्थक्यम् । तथा च ।

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः ।
सप्तभङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृत् ॥

किंवृत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना(१) सर्वथैकान्तत्यागात् सप्तस्वेकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः सन् हेयोपादेयभेदाय स्याद्वादः कल्पते। तथाहि। यदि वस्त्वस्त्येवेत्येवैकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना ऽस्त्येवेति, न तदीप्साजिहासाभ्यां क्व चित्कदाचित्कथं चित्कश्चित् प्रवर्तेत निवर्तेत वा । प्राप्ताप्रापणीयत्वात्, हेयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु क्व चित्कदा चित्कस्य चित्कथं चित् सत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पेते इति तमेनं सप्तभङ्गीनयं दूषयति । "नैकस्मिन्नसंभवात्" विभजते । "नह्येकस्मिन् धर्मिणि" परमार्थसति परमार्थसतां "युगपत्सदसत्त्वादीनां धर्माणां" परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः संभवति । एतदुक्तं भवति । सत्यं यदस्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्त्येव न नास्ति, यथा प्रत्यगात्मा। यत्तु क्व चित्कथं चित्कदा चित्केन चिदात्मना ऽस्तीत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तद्व्यवहारतो न तु परमार्थत(२)स्तस्य विचारासहत्वात। न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वा-

(१) विधानात्—पा० २।
(२) वस्तुत—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

स्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामबाधेन तु तद्व्यवस्थायां देहात्माभिमानस्याप्यबाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । पण्डितरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधनं प्रपञ्चस्याप्यनैकान्तस्य तुल्यमिति । अपि च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः(१) । न च वस्तुनि विकल्पः संभवति । तस्मात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् सप्तत्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातुस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च सप्तत्वपञ्चत्वस्य सदसत्त्वसंशये साधु समर्थितं तीर्थकरत्वमृषभेणात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वे सर्वत्र नानेकान्तवाद इत्याह । "यएते सप्त पदार्था" इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

एवं चात्मकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

"एवं चे"ति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथा चात्मेति । तदेतदाह । "यथैकस्मिन् धर्मिणी"ति । इदं चापरमकृत्स्नत्वेन सूचितमित्याह । "शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वादि"ति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्तुमर्हत्यल्पत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीराव्यापित्वादकार्त्स्न्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति ।

(१) विकल्पो भवेत्—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

तथा हस्तिशरीरं परित्यज्य यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न तत्र कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेतेत्यकार्त्स्न्यमात्मनः । सुगममन्यत् । चोदयति । "स्यादेतत्" । "अनन्तावयव"इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवर्ती संकोचविकाशवानेवं जीवोपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्यर्थः । तदेतद्विकल्प्य दूषयति । "तेषां पुनरनन्तानामि"ति । न तावत्प्रदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । विशरारवो हि प्रदीपावयवाः प्रदीपश्चावयवी प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्मा तस्मादनित्यत्वात्तस्य नास्थिरो जीवस्तदवयवाश्चाभ्युपेतव्याः(१) । तथा च विकल्पद्वयोक्तं दूषणमिति । यच्च जीवावयवानामानन्त्यमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह । "अपि च शरीरमात्रे"ति । शङ्कापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति । "अथ पर्यायेणे"ति । तत्राप्युच्यते ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि । किं चात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामियत्ताऽनिरूपणेन(२) चात्मज्ञानाभावान्नापवर्ग इति भावः । "अत एवमादिदोषप्रसङ्गादि"ति । आदिग्रहणसूचितं दोषं ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेरन् समू-

(१) अभ्युपेयाः—पा० २ ।

(२) इयत्ताया अनिरूपणेन—पा० १ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

ह्वो वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामेकाभिप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्विरुद्धदिक्क्रियत्वेन शरीरमुन्मथ्येत। समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे छिन्नावयवशेषो जीवो न चेतयेत्। विगलितबहुसमूहितया समूहस्याभावात्। "पुत्तिकाशरीर"इति। "अथवे"ति। पूर्वसूत्रप्रसञ्जितायां जीवानित्यतायां बौद्धवत्संताननित्यतामाशङ्क्येदं सूत्रम्। 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः'। न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेपि संतानाभ्युपगमेनात्मनो नित्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः। कुतः। परिणामादिभ्यो दोषेभ्यः। संतानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चर्मवदनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अवस्तुत्वे चादिग्रहणसूचितो(१) नैरात्म्यापत्तिदोषप्रसङ्ग इति। विसिचो विवसनाः॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः॥ ३६॥

एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत्। यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्घटादीनाम्। कथं चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत्। न च परिमाणान्तरावरोधे ऽपूर्वं भवितुमर्हति। तस्मादन्त्यमेव परिमाणं पूर्वमप्यासीदित्यभेदः। तथा चैकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरप्राप्तिः शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघातादिति। अत्र चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति

(१) ग्रहणेन सूचितो—पा० २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

योजना । एकशरीरपरिमाणतैवेति च दीप्यम् । द्वितीये तु व्याख्याने उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता न दीप्या, किं त्वेकपरिमाणतामात्रमणुर्महांश्चेति विवेकः ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

अविशेषेणेश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यतइति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह । "केवले"ति । सांख्ययोगव्यपाश्रया हिरण्यगर्भपतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपश्यः । स च नानाक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यः । माहेश्वराश्चत्वारः शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्चेति । चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया(१) माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राधानिकं महदादि । योगोऽप्योङ्काराद्यभिध्यानधारणादिः । विधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गूढचर्यावसानो(२)दुःखान्तो मोक्षः । पशव आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः । एष तेषामभिसंधिः । चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिहापीश्वरोऽधिष्ठाता जगत्कारणानां निमित्तमेव न तूपादानमप्येकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधादिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । इदमत्राकूतम् । ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमा-

(१) सिद्धान्तानुयायितया—पा० १ । २ । ३ ।
(२) गूढचर्याभूमिशयनपर्यन्तो—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

द्वोच्येत प्रमाणान्तराद्वा, प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा । न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसकृदावेदितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तावन्न(१) संभवति । तद्धि दृष्टानुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम् । तदाह । "हीनमध्यमे"ति । एतदुक्तं भवति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्ट(२)मनुसर्तव्यं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वागमादवगम्यमानेषु किं चिदस्ति दृष्टम् । नह्यागमो दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते । तेन श्रुतसिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतस्वभावानि सुबह्न्यपि कल्प्यमानानि न लोचगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात् । यस्तु तत्र कथं चिद् दृष्टानुसारः क्रियते स स्वच्छन्दभावमात्रेणागमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्यये तुषादपि बिभेतितरामिति । प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चेत् । न । कुतः, कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषप्रसङ्गात् । अयमर्थः । यदीश्वरः करुणापराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवर्तयेत्तच्चोत्पन्नमपि नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुत्पादात् । नहीश्वराधीना जनाः स्वातन्त्र्येण कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति । तदनधिष्ठितं वा कपूयं कर्म फलं प्रसोतुमुत्सहते । तस्मात्स्वतन्त्रोपीश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्यत इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् । तथा चायमपरो ग-

(१) तावदस्मिन्नर्थे न—पा० २ ।
(२) दृष्टान्तदृष्ट—पा० ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

घडस्योपरि स्फोट इतरेतराश्रयः(१) प्रसज्येत, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति। शङ्कते । "अनादित्वादिति चेत्" पूर्वकर्मणेश्वरः संप्रतितने कर्मणि प्रवर्त्यते तेनेश्वरेण संप्रतितनं कर्म स्वकार्ये प्रवर्त्यतइति । निराकरोति । "न, वर्तमानकालवदि"ति । अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः । चक्षुष्मता ह्यन्धो नीयते नान्धान्तरेण । तथेहापि द्वावपि प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह । "अपि चे"ति । अस्माकं तु नायं समय इति भावः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते न च कारुण्यं दोष इत्यत आह । "स्वार्थप्रयुक्त एव चे"ति । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्प्रहाणाय प्रवर्ततइति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्तइति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह । "स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्ये"ति । अर्थित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति । अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानां च संयोगः । अप्रा-

(१) इतरेतराश्रयान्हयः—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

प्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगो, न सर्वगतानां संभवत्यप्राप्तेरभावान्निरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य स्वभावो न च निरवयवेष्वव्याप्यवृत्तिता संयोगस्य संभवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेस्तद्व्याप्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स ह्ययुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्यभ्युपेयते न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्त्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसंबन्ध इत्याह । "नाप्यन्य" इति । नहि प्रधानस्य महदहंकारादिकारणत्वमद्यापि सिद्धमिति शङ्कते । "ब्रह्मवादिन" इति । निराकरोति । "न" कुतस्तस्य मते ऽनिर्वचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । "अपि चे"ति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षतइत्यदृष्टपूर्वे तद्विरुद्धे च प्रवर्तितुं समर्थः । अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवंविधे प्रवर्तितुमर्हतीति, शङ्कते । "परस्यापी"ति । परिहरति । "ने"ति । अस्माकं त्वीश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोनित्वेप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितीदापि न प्रस्मर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

"रूपादिहीनमि"ति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीन-

ट

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

करणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्टं नान्यत्र। नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते। तस्माद्रूपादिहीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तिस्तथा चानीश्वरत्वमिति भावः। कल्पान्तरमाह। "अन्यथे"ति। पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम्। तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं पूर्वमापादितम्। संप्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसङ्गादनीश्वरत्वमुक्तमिति विशेषः॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वत्रानुमानं प्रमाणयतः 'प्रधानपुरुषेश्वराणामपि संख्याभेदवत्त्वमन्तवत्त्वं च द्रव्यत्वात्। संख्यान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्वानुमातव्यं ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा। अस्माकं त्वागमगम्येऽर्थे तद्बाधितविषयतया नानुमानं प्रभवतीति भावः। स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृशमणुमहत्परममहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति। "अथ मा भूदेष दोष" इत्युत्तरो विकल्पो यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाग्रहणमसर्वज्ञतामापादयेत्। यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नासर्वज्ञतामावहति नहि शशविषाणाद्यज्ञानादज्ञो भवतीति भावः। परिहरति। "तत" इति। आगमानपेक्षस्यानुमानमेषामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम्॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

अन्यच्च वेदाविसंवादाद्यचांशे विसंवादः स निरस्यते, त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

मंशमाह। "यत्पुनरिदमुच्यते"। "वासुदेवात्संकर्षणो जीव" इति जीवस्य कारणवत्त्वे सत्यनित्यत्व,मनित्यत्वे परलोकिनो ऽभावात्परलोकाभावः। ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नाभावापत्तेर्नास्तिक्यमित्यर्थः। अनुपपन्ना च जीवस्योत्पत्तिरित्याह। "प्रतिषेधिष्यते चे"ति॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति। यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्ममनःसंनिकर्षलक्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मार्थं विजानाति तथापि संकर्षणो ऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात्। अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्ये कृतं करणनिर्माणेनाकरणादेव निखिलकार्यसिद्धेरिति भावः॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥ ४४॥

वासुदेवा एवैते संकर्षणादयो "निर्दोषा" अविद्यादिदोषरहिताः। "निरधिष्ठाना" निरुपादाना अत एव "निरवद्या" अनित्यत्वादिदोषरहिताः, तस्मादुत्पत्त्यसंभवोनुगुणत्वान्न दोष इत्यर्थः। अत्रोच्यते। "एवमपी"ति। मा भूदभ्युपगमे न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वयमेव दोषः। प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह। "कथं यदि तावदि"ति। न तावदेते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहतेच्छा भवितुमर्हन्ति। व्याहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात्। अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकेनैवेश्वनायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

संभूय चेष्टनायां परिभूढ्वो न कश्चिदीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च। भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। तस्मात्कल्पान्तरमास्थेयम्। तत्र चोत्पत्त्यसंभवो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यसंभवेनापाकरोति। "अथायमभिप्राय" इति। सुगममन्यत्॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः खल्वात्मभ्यो ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनोक्त्वा पुनरभेदं ब्रूते। "आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा" इति। आदिग्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायात्मान एवैतइति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपरं संगृहीतम्। वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः, संप्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियते। तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह। "वेदान्तेषु तत्रतत्रे"ति। श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं स्थापितं तद्वत्स्वपक्षस्य श्रुतिविप्रतिषेधादिति। "तदर्थनिर्मलत्व"मर्थाभासविनिवृत्त्यार्थतत्त्वप्रतिपादनम्। तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षत्वाशङ्कानिवृत्तिः। इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MH

विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिनो वचनं "न वियदश्रुते"रिति । तस्याभिसंधिः । यद्यपि तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथा च वियतो नित्यत्वात्तेजःप्रमुख एव सर्गस्तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम् । "प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्ती"ति । यदि नास्ति, न श्रुतिविरोधाशङ्का । अथास्ति, ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रयत्नान्तरमास्थेयमित्यर्थः । तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् । "अस्ति तु" तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्याकाशस्यैव प्रथमः सर्गः श्रूयते छान्दोग्ये च केवलस्य तेजसः प्रथमः सर्गः । न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनासहायस्याधिगतस्यापि ससहायताकल्पनं युक्तम्, सहायत्वावगमविरोधात् । श्रुतसिद्ध्यर्थं खल्वश्रुतं कल्प्यते न तु तद्विघाताय विहन्यते चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन ससहायत्वेन । न च परस्परानपेक्षाणां व्रीहियववद्विकल्पेनानुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । नहि स्थाणुपुरुषविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते । न च सर्गभेदेन व्यवस्थोपपद्यते । सांप्रतिकसर्गवद्भूतपूर्वस्यापि तथात्वात् । न खल्विह सर्गे क्षीराद्दधि जायते सर्गान्तरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति । तस्मात्सर्गश्रुतयः परस्परविरोधिन्यो नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्त्येकदेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्पत्त्यसंभवात् । गौण्येषाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधमाह । "नह्याकाशस्ये"ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्नियता तदभावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे । तस्मात्त्मदकारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च यउत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोत्पद्यतइत्याह । "उत्पत्तिमतां चे"ति । "प्रकाशनं" प्रकाशो घटपटादिगोचरः । "पृथिव्यादिवैधर्म्याच्चे"ति । आदिग्रहणेन द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शवत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । "आरण्यानाकाशेष्वि"ति । वेदेप्येकस्याकाशस्यौपाधिकं बहुत्वं तदेवं प्रमाणान्तरविरोधेन गौणत्वमुक्त्वा श्रुत्यन्तरविरोधेनापि गौणत्वमाह ॥

शब्दाच्च ॥ ३ ॥

सुगमम् ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

पदस्यानुषङ्गो न पदार्थस्य तद्धि क चिन्मुख्यं क चिदौपचारिकं संभवासंभवाभ्यामित्यविरोधः । चोद्यद्वयं करोति । "कथमि"ति । प्रथमं चोद्यं परिहरति । "एकमेवेति तावदि"ति । "कुलं" गृहम् । "अमत्राणि" पात्राणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

घटशरावादीनि। आपेक्षिकमवधारणं न सर्वविषयमित्यर्थः। उपपत्त्यन्तरमाह। "न च नभसापी"ति। अपिरभ्युपगमे। यदि सर्वापेक्षं तथाप्यदोष इत्यर्थः। "न च प्रागुत्पत्तेः"। जगत इति शेषः। द्वितीयं चोद्यमपाकरोति। "अत एव च ब्रह्मविज्ञानेने"ति। लक्षणान्यत्वाभावेनाकाशस्य ब्रह्मणोन्यत्वादिति। अपि चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यैश्च तदभिन्नस्वभावैरतः क्षीरकुम्भप्रक्षिप्तकतिपयपयोबिन्दुवद्ब्रह्मणि तत्कार्ये च विज्ञाते नभो विदितं भवतीत्याह। "अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमान"मिति। एवं सिद्धान्तैकदेशिमते प्राप्तइदमाह॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका-च्छब्देभ्यः॥ ५॥

ब्रह्मविवर्तात्मतया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणो भेदे ब्रह्मणि ज्ञाते ज्ञानमुपपद्यते नहि जगत्तत्त्वं ब्रह्मणोन्यत्। तस्मादाकाशमपि तद्विवर्ततया तद्विकारः सत्तज्ज्ञानेन ज्ञातं भवति नान्यथा। अविकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न ब्रह्मणि विदिते विदितं भवति। भिन्नयोस्तु लक्षणान्यत्वाभावेपि देशकालाभेदेपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं भवति। नहि क्षीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सत्स्वपि पाथोबिन्दुषु पाथस्तत्त्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं तस्मान्न ते क्षीरे विदिते विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्रचयानुपरोधाय वियत उत्पत्तिरकामेनाभ्युपेयेति। तदेवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

सिद्धान्तैकदेशिनि दूषिते पूर्वपक्षी स्वपक्षे विशेषमाह । "सत्यं दर्शित"मत एव "विरुद्धं तु तदि"ति । सिद्धान्तसारमाह । "नैष दोषस्तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयक"इति । श्रुत्योरन्यथोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना बलवती तैत्तिरीयकश्रुतिः । छान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना(१) दुर्बला । नन्वसहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं ससहायत्वेन विरुध्यते इत्युक्तमत आह । "नहीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाने"ति । सर्गसंसर्गः श्रौतो भेदस्त्वार्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च तेजः प्रमुखसर्गसंसर्गवदसहायत्वमप्यस्य श्रौतं, किं तु व्यतिरेकलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधने श्रुतस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः । तदिदमुक्तं । तेजोजनिप्रधानेति । स्यादेतत् । यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारद्वयासंभवात्, हन्त भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमविरुद्धमित्यत आह । "स्रष्टा त्वेकोपी"ति । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानावृत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्रमाभ्यामनेकत्रार्थे व्यापारो दृष्टः । दृष्टं तु क्रमाक्रमाभ्यामेकस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य वाक्यस्य व्यापारोपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह । "न चास्माभिरि"ति । सुगमम् । चोदयति । "ननु शमविधानार्थमि"ति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न चैष सृष्टिपरोऽपि तु शमपर इत्यर्थः । परिहरति । "न हि तेजःप्रा-

(१) पपद्यत इति—पा॰ १ । २ । ३ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIB

थम्यानुरोधेने”ति । गुणत्वादार्थत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तत्त्यागो ऽयुक्त इत्यर्थः । सिंहावलोकितन्यायेन वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह । “अपि च छान्दोग्य”इति । यत्पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं तद्दूषयति । “यच्चोक्तमि”ति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य तस्य च प्रकृतिविकाररूपत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि तथाभावः । अपि च भ्रान्तिमूलं चैतद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये क्षीरबुद्धिवत् । औपचारिकं वा सिंहो माणवक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तमित्याह । “क्षीरोदकन्यायेने”ति । भ्रान्तेर्विप्रलम्भाभिप्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादपौरुषेये तदसंभव इत्यर्थः । नाप्यौपचारिकमित्याह । “सावधारणा चेयमि”ति । काममुपचारादस्त्वेकत्वमवधारणा ऽद्वितीयपदे नोपपद्यते । नहि माणवके सिंहत्वमुपचर्य न सिंहादन्योस्ति मनागपि माणवक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्ब्रह्मत्वमैकान्तिकं गजतो विवक्षितं श्रुत्या न त्वौपचारिकम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नत्वल्पत्वमपि प्रागेवौपचारिकमित्यर्थः । “न च स्वकार्यापेक्षये”ति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो नासति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यतइत्यर्थः । आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

सोयं प्रयोग आकाशदिक्कालमनःपरमाणवो विकारा आत्मान्यत्वे सति विभक्तत्वाद् घटशरावोदञ्चनादिवदिति । "सर्वं कार्यं निरात्मकमि"ति । निरुपादानं स्यादित्यर्थः । शून्यवादस्य निराकृतः स्वयमेव श्रुत्योपन्यस्य कथमसतः सज्जायेतेति । उपपादितं च तन्निराकरणमधस्तादिति । आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणाशङ्कानुपपत्तिः । एतदुक्तं भवति । सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मैवोपादानमुक्तं तस्यैवोपादानत्वेन श्रुतेरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत् । अस्त्वात्मोपादानमस्य जगतस्तस्य तूपादानान्तरमश्रूयमाणमप्यन्यङ्गविष्यतीत्यत आह । "नह्यात्मागन्तुकः कस्य चिदुपादानान्तरस्योपादेयः" कुतः "स्वयं सिद्धत्वा"त्सत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयं सिद्धौ तत्र प्रकाशात्मिकायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह । "नह्यात्मात्मन"इति । उपपादितमेतद्यथा संशयविपर्यासपारोक्ष्यानास्पदत्वात् । कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयोऽत एव श्रुति'स्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति । "न चेदृशस्य निराकरणं संभवती"ति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनागन्तुकत्वमस्याह । "तथाहमेवेदानीं जानामी"ति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वर्तमाना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

तीतानागतत्वेपि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रच्युतस्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम्। त्रैकाल्यावच्छेदेन ह्यागन्तुकत्वं व्याप्तं तत्प्रमातुः सदा वर्तमानाद्व्यावर्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्तत इति। "अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्य" इति। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानज्ञेययोरन्यथाभावो दर्शितः। ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो मृतस्य तु भविष्यतीत्यत आह। "तथा भस्मीभवत्यपी"ति। यत्खलु सत्स्वभावमनुभवसिद्धं तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो बाधकादवसातव्यम्। बाधकं च घटादीनां स्वभावाद्विचलनं प्रमाणोपनीतं, यस्य तु न तदस्त्यात्मनो न तस्य तत्कल्पनं युक्तमबाधितानुभवसिद्धस्य सत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पना प्रमाणाभावात्। तदिदमुक्तं "न संभावयितुं शक्य"मिति। तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषयित्वानैकान्तिकत्वेनापि दूषयति। "यत्तूक्तं समानजातीय"मिति। नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्युपगन्तव्यं, किं तूपात्तमेव क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिणमते। यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावेनेति। शेषमतिरोहितार्थम्॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥ ८॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाल्पत्वं दूरत एवोपचरितत्वं हन्त भोः पवनस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। वायुस्त्वान्तरि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

क्षमेतदमृतमिति द्वयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पवनस्य विशेषेणाह। "सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु"रिति। तस्मादभ्यासान्नापेक्षिकं वायोरमृतत्वमपि तु औत्पत्तिकमेवेति प्राप्तं, तदिदमुक्तं भाष्यकृता। "अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वश्रवणाच्चे"ति। चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः। एवं प्राप्ते, उच्यते। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधान्यात्तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां तेषामपि चाद्वैतक्रमप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिप्रतिपादकानां बहुलमुपलब्धेर्मुख्यभूयस्त्वाभ्याममूषां श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतदनुरोधेनामृतत्वास्तमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति। भूयसीः श्रुतीरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते॥

असंभवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः॥ ९॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतो ऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वचनमदृष्ट्वा पूर्वः पक्ष इति यक्तम,धीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकारादवदर्शनानुपपत्तेरत आह। "वियत्पवनयो"रिति। यथा हि वियत्पवनयोरमृतत्वानस्तमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादापेक्षिकत्वेन नीते। एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिविरोधात्प्रमाणान्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या। न चात्मनः कारणवत्त्वे ऽनवस्था लोहगन्धितामावहत्यनादित्वात्कार्यंकारण(१)परम्पराया इति भावः। "तथा विकारेभ्य" इति। प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः। एवं प्राप्ते, उच्यते।

(१) कार्यकारणभाव—पा० १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः । "अनुपपत्तेः" । सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेनानुभूता अपि कतिपयकालकलातिक्रमे विनश्यन्तो दृश्यन्तइत्यनिर्वचनीयास्त्रैकाल्यावच्छेदादिति । न चात्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा(१) वर्तमानैकस्वभावत्वेन प्रसिद्धेस्तदिदमाह । "सन्मात्रं हि ब्रह्मे"ति । एतदुक्तं भवति । यत्स्वभावाद्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं न तु विपर्ययः । यथा रज्जूपादानः सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । ययोस्तु स्वभावादप्रच्युतिस्तयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावो, यथा रज्जुशुक्तिकयोरिति । न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह । "नाप्यसत" इति । न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्परानादितेत्याह । "मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गा-दि"ति । पारमार्थिको हि कार्यकारणभावो ऽनादिर्नानवस्थया दुष्यति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारे तदत्र न प्रस्मर्तव्यम् । तस्मान्नासदधिष्ठानविभ्रमसमर्थना ऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अग्निविस्फुलिङ्गश्रुतिस्त्वौपाधिकरूपापेक्षया नेतव्या । शेषमतिरोहितार्थम् । ये तु गुणदिक्कालोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वर्णयांचक्रुस्तैः सतोनुपपत्तेरिति श्लेषेन व्याख्येयमविरोधसमर्थनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिर्वक्तव्या । अवादिवह्निकालादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यस्यानवगमात् ।

(१) रनुभवाच्च—पा० २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

तदास्तां तावत् ॥

तेजोतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरग्निरित्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरुपपदविभक्तेर्बलीयसीति नेयमानन्तर्यपरा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरेवात्रोचिता। ततश्चानन्तर्यदर्शनपरेयं वायोरग्निरिति श्रुतिः। न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वसंभवे तद्वंश्यत्वेन तज्जत्वं परम्परयाश्रयितुं युक्तम्। वाजपेयस्य पशु(१)यूपवदिति प्राप्तम्। एवं प्राप्ते उच्यते। युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गाङ्गिनोर्नानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयासंबन्धे क्लेशेन परम्पराश्रयणम्। इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोनन्यत्वाद्वायूपादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वानुरोधेनोभयथोपपद्यमानाः श्रुतयः कांस्यभोजिन्यायेन नियम्यन्तइति युक्तमिति राद्धान्तः। "पारम्पर्यजत्वेपी"ति। भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकमभेदमाह। "वायुभावापन्नं ब्रह्मे"ति। "यथा तस्याः शृत"मिति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमवदातम्॥

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१२॥

अन्नशब्दोयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्ध्या च व्रीहियवादौ त-

(१) 'पशु' इति नस्ति। १। २।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

C-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIL

द्विकारे चौदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी, सा च वाक्यशेषेणोपोद्बलिता यत्र क्व चन वर्षतीत्येतेन, तस्माद-भ्यवहार्यं व्रीहियवाद्येवान्नाख्यो जायतइति विवक्षितम् । कार्ष्ण्यमपि हि संभवति कस्य चिददनीयस्य, नहि पृथि-व्यपि कृष्णा, लोहितादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेणाद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधय इत्यादिना वि-रोध इति पूर्वः पक्षः । श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विकल्पानु-पपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमद्भ्यः पृ-थिवीति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतामुतान्नमसृजतेत्यन्न-शब्दः पृथिवीपरतयेति विशये महाभूताधिकारानुरोधात् 'प्रायिककृष्णरूपानुरोधाच्च तद्यद्पां शर आसीदि'ति च पुनः श्रुत्यनुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्युपपत्तेरन्नशब्दो-ऽन्नकारणे पृथिव्यामिति राद्धान्तः ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥१३॥

सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूता-धिष्ठात्र्यो देवताः किं स्वतन्त्रा एवोत्तरोत्तरभूतसर्गे प्रवर्तन्त-उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्राकाशाद्वायुर्वा-योरग्निरिति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्रा-णामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति जगतो ब्रह्मयो-नित्वव्याघात इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । आ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MI

काशाद्वायुरित्यादय आकाशादीनां कवलानामुपादानभावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । न च चेतनानां स्वकार्ये स्वातन्त्र्यमित्येतदप्यैकान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुलमुपलब्धेर्भृत्यान्तेवास्यादिवत् । तस्माल्लिङ्गप्रस्तावसामञ्जस्याय स ईश्वर एव तेनतेनाकाशादिभावेनोपादानभावेनावतिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणभूतस्तंतं विकारं वाय्वादिकं सृजतीति युक्तम् । इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति । "परमेश्वरादवेशा"दिति । परमेश्वर एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वकाशादिभावमापन्नः । आकाशादिभावमापन्नंस्तूपादानमिति सिद्धम् ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्यये ऽप्ययमात्रस्य श्रुतत्वात् । तत्र नियमे संभवति नानियमो व्यवस्थारहितो हि सः । न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युज्यते । तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताप्ययक्रमनियामकोस्त्वाहो, श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विशये श्रौतस्य श्रौतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसान्निध्यात् । न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात्(१) । तस्माच्छ्रौतेनै-

(१) विजातीयत्वात—पा० १ । २ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmand

0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: M

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu